

Центр історико-антропологічних досліджень
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка

Дитина й дитинство в середньовічному та ранньомодерному соціумі



Child and Childhood in Medieval and Early Modern Society

Bibliographic Index

Kyiv
K.I.S.
2020

**Дитина й дитинство
в середньовічному та
ранньомодерному соціумі**

Бібліографічний покажчик

Київ
К.І.С.
2020

УДК 016:[930:94-053.2(4)»09/14»

Д49

Д49 Дитина й дитинство в середньовічному та ранньомодерному соціумі : бібліографічний покажчик / уклад. : А. Момот, А. Подгорна, І. Сердюк. Київ : К.І.С., 2020. 78 с.

ISBN 978-617-684-254-5

Бібліографічний покажчик акумулює наукову літературу присвячену вивченню історії дитинства у домодерну епоху (монографії, тематичні збірники, статті, довідкові ресурси) з акцентом на європейській та українській історіографії. Матеріал представлений за тематично-алфавітним принципом, підготовлений іменний покажчик. Видання містить історіографічний огляд основних напрацювань у вивченні історії дитинства.

Видання розраховано на здобувачів вищої освіти, фахівців, усіх, хто цікавиться історією дитинства та родинного життя.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол № 9 від 27 лютого 2020 року)

Рецензенти:

Олександр Лук'яненко, доктор історичних наук
(Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка)

Володимир Маслійчук, доктор історичних наук
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

В оформленні використано картину нідерландської художниці Юдит Лейстер «Двоє дітей з котом» (1629 р.) й один з малюнків учнів іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври (XVIII ст.).

Зміст

Передмова	5
Історія дитинства в ранньомодерний час: огляд європейської та української історіографій (Ігор Сердюк)	8
Енциклопедичні довідники та історіографічні огляди	31
Спеціальні журнали, серійні видання та тематичні збірники	33
Узагальнювальні та теоретичні праці	35
Матеріальна культура дитинства	41
Дитина та соціум (демографія, право, девіації, іншування)	45
Дитина і родинне життя	53
Уявлення про вік дитинства, медичні практики та догляд	58
Народження і хрещення дитини	62
Смерть, смертність, інфантицид	65
Дитяча праця	69
Іменний покажчик	72

Передмова

У рамках роботи наукової теми 0117U004973 «Дитина й дитинство в правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної України» у виконавців проекту накопичилась певна база літератури, котра торкається різних аспектів історії дитинства. Ми вирішили поділитися нею у форматі даного покажчика. В силу специфіки наших наукових зацікавлень більшість представлених текстів стосуються Європи ранньомодерної доби (але не тільки), а дослідження на українському матеріалі сконцентровані насамперед довкола суспільства Гетьманщини. Однак, вивчення реалій Раннього Нового часу не можливе без врахування відповідного спадку Середньовіччя. Тому, в даний покажчик «потрапили» й важливі дослідження дитинства у середньовічній Європі. Враховуючи тривалий інтерес до історії дитинства у «західній» історіографії, ми жодною мірою не претендуємо на всеосяжність чи, навіть, якусь повноту. Тим не менше, сподіваємось, що з часом цей скромний перелік буде розширено кількісно і сюжетно. Особливо бажаним є зростання саме українського його складника.

Бібліографічний матеріал представлений за тематично-алфавітним принципом. Поділ на відповідні блоки досить умовний, іноді один і той самий запис міг би претендувати на місце одразу в кількох комірках, особливо це стосується міждисциплінарних досліджень. Все ж, сподіваємось, що це полегшить пошуки корисних текстів, так само, як і іменний покажчик наприкінці. Сподіваємось, що так само корисною буде й історіографічна стаття на початку, котра більш детально знайомить з окремими дослідженнями згаданими у бібліографії та загальними тенденціями розвитку історії дитинства. Вона орієнтована насамперед на здобувачів вищої освіти історичних спеціальностей. Даний текст вже публікувався у книзі І. Сердюка, однак тут пропонується новіший і змінений варіант.

Бібліографічні гасла у покажчику подано взоруючись на вимоги ДСТУ 8302:2015 *«Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні вимоги та правила складання»* у форматі достатньому для ідентифікації та пошуку необхідного дослідження.

Упорядники

Історія дитинства в ранньомодерний час: огляд європейської та української історіографій ¹

Сучасне суспільство стає все більш дітоцентричним. При цьому дитинство активно полишає свої узвичаєні рамки: родинну сферу, навчання, відповідну індустрію, та глобалізується, помітно впливаючи на політику чи проникаючи в міжнародні рухи. Яскравим символом цього сьогодні є постать Грети Тунберг, діяльність котрої має дуже полярні оцінки (від осуду до захоплення), але разом з тим, не може бути не поміченою. Можливо, вона є втіленням того, що модерна модель дитинства, сформована у XIX ст., поступово відходить в минуле. З іншого боку, чимало учасників обговорень активізації сучасних підліткових рухів надто захоплюються пошуками історичних паралелей, вдаючись, скажімо, до їхнього ототожнення з так званим «дитячим хрестовим походом». У таких порівняннях часто не враховують прірву між сьогоднішнім та домодерними суспільствами, зокрема й у розумінні дитячого, сутності та природи дитинства. Такі важливі складники культури, як то цінність дитячого, родинні стратегії, батьківські почуття, сьогодні зазнають істотних змін упродовж десятка-двох років. Натомість, ці матерії в минулому нам занадто часто уявляються чимось застиглим, незмінним, «одвічним». Більше того, в сучасній Україні ця позірна «одвічність» сприймання родинної сфери і дитинства є навіть об'єктом політичних маніпуляцій. Йдеться про використання стійких стереотипів про те, як нібито

1 Дана публікація є допрацьованою та розширеною версією історіографічного підрозділу книги «Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. (Київ, 2018).

було в «ідеальному українському минулому», і те, що сьогодні ми мусимо повертатися до цих ідеалів.

Дуже важливо усвідомлювати, що подібні стереотипи сформовані незнанням історичного контексту та некритичним усвідомленням літературної творчості XIX ст. Так, найбільш стійкими «дитячими» образами в українській навчальній чи науково-популярній історичній літературі є хлопчик-сирота, що супроводжує кобзаря, джура-козачок, малолітній наймит, пастушок. Такі постаті схожі між собою, вони часто трагічні, але їхня особиста драма губиться в інших позитивних зображеннях багатодітних родин, спільної праці батьків і численних дітей в сімейному господарстві, тощо. Про однокісність подібних уявлень свідчить хоча б майже повна анонімність «дівчатого» і відсутність відповідних яскравих персонажів-дівчаток. Таким чином, патріархальна культура залишається абсолютно не розкритою у сенсі дитинства. Зрештою, і саме українське дитинство у домодерну добу залишається мало вивченим, більше того, вивчення «дитячого» інколи ще може здаватися навіть чимось екстравагантним для української історіографії, натомість на європейському матеріалі воно активно вивчається кілька десятків років. Нижче спробуємо роздивитися причини такого відставання.

1. Історія дитинства до Філіпа Ар'єса

Запотребуваність дитячих студій в сучасній світовій історіографії сьогодні не викликає сумнівів. Розробка проблематики помітна навіть інституційно – зокрема, на рівні функціонування спеціалізованих наукових журналів, таких, як «Журнал історії дитинства та юності»². Однак, це явище не нове. Ще двадцять років тому відомий британський дослідник Г'ю Каннінгем (Hugo Cunningham) у спеціальному історіографічному огляді писав, що історія дитинства процвітає. Популярність таких студій він пояснив тим, що з кінця XX ст. «західний» світ дуже переймається дитиною, її вихованням, пересмисленням прав і обов'язків. До всього додається комерціалізація дитячого та ціла індустрія, котра по-своєму впливає на суспільство. У спробах пояснення цих нових феноменів часто вдавалися саме до

2 <https://www.press.jhu.edu/journals/journal-history-childhood-and-youth>

історичних досліджень. Науковці також своєчасно відреагували на запити суспільства, котре бажало краще зрозуміти дитину. Тут від істориків почали очікувати пояснень історичних витоків сучасних проблем, пов'язаних з дитинством і дорослішанням, конфліктами між поколіннями. Ще одним напрямом стало вивчення причин диференціації дитинства, адже, окрім соціально благополучних, є країни, де діти голодують, масово помирають від епідемій, не отримують належного піклування та освіти³.

Отож, розвиток історії дитинства Г'ю Каннінґем пояснив дітоцентризмом сучасного суспільства, тобто «зовнішніми» стимулами, а не внутрішньонауковими запитами. Натомість дещо раніше відомий британський історик Пітер Берк (Peter Burke) популярність подібних тем обґрунтував культурним релятивізмом, який унеможлиблює поділ історичного поля на «центральне» і «периферійне». Тобто Берк мав на увазі заперечення неважливих чи нецікавих тем. Цей релятивізм, на думку вченого, був істотною особливістю «нової історії» з її тотальним характером і міждисциплінарністю⁴. Приклади зацікавлень «нової історії», які навів Берк, дещо збігаються з відомим на пострадянському просторі переліком видатного медієвіста Арона Гуревича. Нам цей збіг цікавий саме присутністю дитинства в обох варіантах. Причини вибуху інтересу до не цікавих раніше тем радянський дослідник вбачав, серед іншого, у подоланні кордонів, що до цього відділяли професію історика від інших наук про людину: етнології, соціології, психології, демографії, лінгвістики тощо⁵.

Як Берку, так і Гуревичу йшлося про антропологічний поворот в гуманітаристиці та його наслідки, котрі відкрили нові сфери досліджень, або ж по-новому сформулювали дослідницькі питання у вивченні вже, здавалося б традиційних проблем. Для історії дитинства символічним рубежем у цьому контексті став 1960 р. Саме тоді побачила світ праця Філіпа Ар'єса (Philippe Ariès) «Дитина і родинне життя

3 Cunningham H. Histories of Childhood. *The American Historical Review*. 1998. Vol. 103. Issue 4. P. 1195–1196.

4 Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання*. Київ, 2010. С. 15–19.

5 Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии. *Одиссей*. 1989. С. 116–117.

за старого ладу»⁶. Ця книжка – є відправною точкою для сучасного історика дитинства, незважаючи на те, погоджується він із тезами Ар'єса чи заперечує їх. Праця французького вченого виконала роль інтелектуальної провокації, котра зумовила інтерес до вивчення проблематики і справжній бум відповідних досліджень. На перший погляд, навіть, видається, що історії дитинства до Ар'єса не існувало.

Дійсно, дитина прямо не належала до сфери зацікавлень широкого кола істориків. Першими на дитинство звернули увагу священики, економісти та соціологи. Поштовхом до цього стало скорочення народжуваності наприкінці XVIII ст., що, з одного боку, підвищило значущість окремої дитини, а з іншого – актуалізувало дискусії про природу такого скорочення та його оцінку (добре це чи погано). Подібні дебати обов'язково заторкували питання бідності, соціальної нерівності, дитячої праці, злочинності, життя у злиднях тощо⁷. Окремі тези переросли в теорії, котрі пережили свій час, як, наприклад, мальтузіанство, що його започаткував англійський священик та економіст Томас Мальтус (Thomas Malthus). У трактаті про принципи народонаселення (1789) він доводив, що людство зростає значно швидше за ресурси. У цьому Мальтус вбачав основну причину бідності. Він одним із перших закликав до обмеження народжуваності засобами самоконтролю, вступом у шлюб за економічної спроможності прогодувати дітей. Ці думки лягли в основу відповідного вчення, яке свого часу широко критикували радянські науковці. І нині на пострадянському просторі про мальтузіанство інколи пишуть з оцінюючими (переважно негативними) конотаціями. Разом з тим, необхідно враховувати, що ідеї Мальтуса пізніше були істотно трансформовані, зокрема у напрямку питань екології, ефективності виробництва, тощо⁸.

У XIX ст. тема дитинства зацікавила і європейських юристів. Це був час обговорення законодавчих ініціатив щодо неповнолітніх,

6 Ariès P. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*. Paris, 1960. Англomовний переклад книжки звучить як «Століття дитинства»: *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York, 1962. В Україні поширена російська версія: Ар'єс Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999.

7 Любарг М. Историко-этнологическое изучение детства во французской науке (до и после Ф. Ар'єса). «*Вся история наполнена детством*»: наследие Ф. Ар'єса и новые подходы к истории детства: В 4 ч. Ч. 1. Москва, 2012. С. 128–129.

8 Malthus, *Medicine & Morality: «Malthusianism» After 1798*. Amsterdam; Atlanta, 2000.

зокрема питань їхньої опіки та захисту, а також зміни статусу позашлюбних дітей. Дуже важливо, що тогочасні українські правники йшли в ногу зі своїми європейськими колегами. Поміж них найвідомішими є роботи Олександра Богдановського та Олександра Кістяківського. Ці праці містять розлогі історичні екскурси та відповідні відступи, вони стосуються не тільки злочинності (як заявлено у їхніх назвах), а й концентруються на підходах до трактування віку дитинства у праві різних країн, а тому вписані у широке європейське тло⁹. Для сучасних істориків інтерес може становити й неопублікована спадщина Кістяківського, зокрема його рукописні замітки, як, наприклад, чернетка «Детский и несовершеннолетний возраст»¹⁰.

Ці дослідження авторства економістів, соціологів, юристів вирізняються не лише прецедентністю, фактологізмом чи теоретизуваннями. Вони ввели в обіг спеціальні модерні наукові поняття й концепти, які почали використовувати дослідники традиційного суспільства з інших наук. Так, із середини XIX ст. дітей помітили етнографи та етнологи. Коло питань, яке вивчали у цьому контексті, було доволі універсальним для вчених з різних країн: родильна і поховальна дитяча обрядовість, ритуали й повір'я, пов'язані з вагітністю та доглядом за немовлятами, традиційні способи ранньої соціалізації, дитяча праця, матеріальна культура дитинства, магічні практики¹¹. Українська етнографія розвивалася у схожому річищі, звертаючи увагу в першу чергу на народження дитини. Зокрема, увага акцентувалася на акушерських практиках¹², родильній обрядовості¹³, родинній еконо-

9 Богдановский А. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. Москва, 1857; Його ж. Молодые преступники: Вопросы уголовного права и уголовной политики. Санкт-Петербург, 1871; Кістяковський А. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. Киев, 1878.

10 Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського. Ф. 61. Спр. 127.

11 Докладніше про розвиток етнографічних досліджень дитинства у другій половині XIX – на початку XX ст. див.: Любарт М. Историко-этнологическое изучение детства. С. 128–130; Кон И. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва, 1988. С. 12–39.

12 Талько-Грынцевич Ю. *Народное акушерство* в Южной Руси. Чернигов, 1889.

13 Беньковській І. Поверья и обрядности родын и крестын. *Киевская старина*. 1904. № 10. С. 1–3; Онищук А. З народнього життя гуцулів. І. Родини і христини

міці¹⁴. Поміж них виділяються дві великі статті авторства відомих етнографів-дослідників Слобідської України Петра Іванова¹⁵ та Миколи Сумцова¹⁶. Останній текст вирізнявся ще й своїм опертям на напрацювання закордонних колег та фаховим аналізом.

Загалом же, тогочасна українська етнографія дитинства розвивалася як і етнографія загалом. Її еволюцію від аматорських студій на рівні народницького романтизму до професійних досліджень початку ХХ ст. чудово показала Марія Маєрчик¹⁷. Також вона звернула увагу на те, як дослідники створювали релевантний науковий апарат для роботи з об'єктом дослідження. Таким чином у корпус традиційної культури вживлювали модерні смисли, які набували позірної архаїки. Інакше кажучи, нові конструкти ставали давніми та універсальними¹⁸. Показово, що цю модернізацію архаїки (чи навпаки – архаїзацію модерного) Марія Маєрчик простежила на прикладі найвагомішого (й донині) українського етнографічного дослідження дитинства – «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Одним із його творців був священик з Київської губернії Марко Грушевський, котрий старанно, аж до записів прямої мови, збирав матеріали про культуру материнства і дитинства. Духовний сан допоміг Грушевському отримати свідчення часто дуже інтимного, приватного характеру, котрі інші дослідники отримати не могли. Усю інформацію упорядкував та підготував до видання Zenon Kuzelya. Праця побачила світ у 1906–1907 рр.

та дитина до шестого року життя. *Матеріяли до української етнології*. Т. XV. Львів, 1912. С. 90–113; Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині (В селі Головах і Краснолілі Косівського пов.). *Матеріяли до української етнології*. Т. XVIII. Львів, 1918. С. 36–122.

- 14 Милорадович В. Життьє-бытьє лубенского крестьянина. *Українци: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ, 1992. С. 170–341.
- 15 Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей. *Этнографическое обозрение*. 1897. № 1. С. 22–70;
- 16 Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1880. № 11. С. 69–94.
- 17 Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ, 2011. С. 20–37.
- 18 Маєрчик М. Анализ дискурсов в исследованиях украинской традиции добрых ночевков молодежи (конец XIX – XXI в.). *Антропологический форум*. 2015. № 24. С. 110–115.

і до сьогодні є справжньою енциклопедією всього, що стосується дитинства в традиційній культурі – від зачаття до догляду за дитиною, її дорослішання. Окрім фактологічного наповнення, неабияку цінність становлять коментарі Кузели, котрі показують його ерудицію та обізнаність з аналогічними закордонними працями (передусім німецькомовними), що було результатом його студій у Віденському університеті¹⁹. Та попри таку підготовку одного з упорядників, робота вже ж є переважно описовою, так само, як і інше значуще дослідження – «Побут селянської дитини» авторства Ніни Заглади. В основі книжки – ретельні етнографічні спостереження у с. Старосілля. Її присвячено життю дітей віком переважно від 3 до 15 років. Зокрема, тут ідеться про одяг, харчування, дозвілля, працю, уявлення про дитину²⁰.

І хоч зазначені дослідження українських етнографів мали фактологічне наповнення та містили важливі інтерпретації, вони не стали підставовими для теоретичних узагальнень, як, скажімо, ті, що здійснив їхній французький сучасник Арнольд ван Геннеп (Arnold van Gennep). У книжці «Обряди переходу» йому вдалося впорядкувати ритуали та об'єднати їх у єдину структурну систему, в котрій важливе місце посіла саме дитина з її «переходами» у процесі дорослішання²¹. Утім класичними і найбільш знаковими в сенсі теоретичного осмислення етнографії дитинства вважають праці американської дослідниці Маргарет Мід (Margaret Mead), яка першою зробила світ дитинства основним предметом дослідження.

У науковому бестселері «Дорослішання на Самоа», що з'явився 1928 р., Мід показала, як культура впливає на соціалізацію дитини. Дитинство та юність у її трактуванні – явища, що їх різні суспільства конструюють по-різному, відштовхуючись при цьому від тих самих біологічних передумов²². Пізніше методи збирання інформації та ви-

19 Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив д-р Зенон Кузеля. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Т. VIII. Львів, 1906; Т. IX. Львів, 1907.

20 Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Київ, 1929.

21 Геннеп ван А. Обряды перехода (систематическое изучение обрядов). Москва, 1999.

22 Mead M. *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization*. New York, 1928.

сновки Маргарет Мід зазнали нищівної критики антрополога Дерек Фрімана (Derek Freeman), котрий у 1983 р. видав книжку «Маргарет Мід і Самоа. Створення та розвінчання антропологічного міфу»²³. Проте дослідження Мід і в наш час цінне тим, що в ньому авторка використовує дитинство як маркер побутування соціуму і, спираючись на це, вибудовує три типи культур, які функціонували впродовж усієї історії людства. Важливо, що Маргарет Мід започаткувала ще один тренд – завдяки результатам свого дослідження вона пояснила природу проблем сучасного їй суспільства у вихованні дітей, взаємини між батьками і дітьми, конфлікти поколінь. У цьому сенсі дорослішання на Самоа в пасторальних тонах вона протиставляла тодішнім американським реаліям та конфліктові поколінь як такий собі ідеал. Загалом роботи даної дослідниці можна вважати апогеєм того етапу, коли вивчення дитинства «в минулому» було монополією етнологів. На жаль, ці методологічні новації не були реалізовані на українському матеріалі. У першій половині ХХ ст. українська історіографія вже була ізольована у межах радянського наукового поля. Зарубіжна етнологія вважалася ворожою та табуованою. Відтак, перший російськомовний переклад вибраних праць Мід з'явився у 1988 р.²⁴, українського перекладу ми не маємо до цього часу. Це дуже показово для розуміння того, чому лише наприкінці ХХ ст. українські історики почали всерйоз розглядати дитинство як один із «ключів» для розуміння суспільства.

2. Філіп Ар'єс та історія дитинства

Монополія етнологів, започаткована з легкої руки Маргарет Мід протрималась до 1960 р., коли її порушив вихід вже згаданої праці Філіпа Ар'єса. Книга французького вченого прорвала міждисциплінарні кордони та ввела дитину в коло наукових інтересів професійних істориків. Головна теза дослідження полягає у тому, що дитинство є змінним соціальним конструктом. На прикладі домодерної Франції Ар'єс продемонстрував, що одне й те саме суспільство може мати кілька моделей сприймання дитинства, які послідовно змінюють одна одну.

23 Freeman D. Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Cambridge, 1983.

24 Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. Москва, 1988.

Хронологічно дослідження починається з XII ст., коли дитину, на думку французького вченого, ще не виокремлювали з дорослого світу і сприймали як маленького дорослого або ж як карлика, який виросте. Ар'єс показав, як упродовж століть малюк утрачає анонімність, дитинство постає як особлива стадія життя (XVI ст.), а сама дитина поступово переміщується з периферії уваги родини до її центру. Деякі пізніші критики Ар'єса дорікали йому запереченням дитинства як етапу життя в домодерному соціумі. Однак він цього не стверджував. Простіше кажучи, Ар'єсу йшлося про юність як найбільш пізній конструкт, який виділяли вже з кінця XVIII ст. Тоді ж почала формуватись і сучасна модель дитинства, основні підвалини якої було закладено вже у XIX ст. з появою масової освіти та специфічних суспільних інститутів, індустріалізацією, змінами правової свідомості, масовим друком відповідної літератури тощо. Важливо, що такі засадничі для конструювання дитинства явища, як родина, батьківська любов, ставлення до дитини, Ар'єс також не вважав сталими, вони змінювалися, трансформуючи образ дитинства. Ці зміни не потрактовано як розвиток чи беззаперечне благо. Тут історик працює з концептом дисциплінування. Відділивши дитину від власного світу, дорослі формують низку заборон, обмежень, звужують коридор правильної поведінки, тож дитя вже змалечку закріпачене, і що далі, то менше свободи воно має ²⁵.

Цією гіпотезою Ар'єс також пояснював проблеми соціалізації дитини у Франції другої половини XX ст. Він виявив причини психологічних розладів і міжпоколінневих конфліктів у «закріпаченні» дитини дорослими, її вихованні в малій родині, формуванні споживацького світогляду. Вчений охоче контактував із психологами і знаходив із ними точки дотику в наукових інтересах. Тогочасні психологи також позитивно сприймали його напрацювання, розвиваючи їх уже завдяки досягненням своєї науки. Найуспішніший із-поміж них – американський психоісторик Ллойд ДеМоз (Lloyd DeMause), котрий запропонував оригінальну концепцію еволюції дитинства у контексті свого вчення про психоісторію. Науковець зобразив еволюцію дитячого як поступальний рух у зближенні батьків і дітей у міру того, як батьки пізнають своїх нащадків. Цей рух має шість умовних стадій (моделей): інфантицид (до IV ст.), режим відстороненості (IV–XIII ст.), амбівалентний (XIV–XVII ст.), режим нав'язли-

вості (XVIII ст.), режим соціалізації (XIX – середина XX ст.). Загалом же «Еволюція дитинства», з огляду на наукову значущість, показова у сенсі проблем міждисциплінарності. ДеМоз – чудовий знавець психології дитини та психоаналізу, але, виходячи за межі своєї дисципліни, він доволі поверхово трактує історичний контекст. При цьому він дуже категорично критикує доробок істориків, котрі, мовляв, занадто ідеалізують дитинство в минулому²⁶.

Повертаючись до Ар'єса зауважимо, що новаторство його роботи полягало й у широкому колі використаних джерел: від літератури, щоденників і листів до епітафій, надгробних барельєфів, іконографії та картин. Учений поставив запитання, яких до того часу ніхто не формулював. Цю заслугу визнають навіть запеклі критики Ар'єса, які не погоджуються з його відповідями. Книжка французького вченого вповні виконала роль інтелектуальної провокації, зумовивши палку дискусію та безліч розвідок з історії дитинства²⁷. Найвагоміші праці або застосовували підхід Ар'єса до іншого (територіально) матеріалу, або спростовували висновки, таким чином відштовхуючись від його тез, а отже, надаючи їм актуальності.

Цікаво, що навіть найслабші місця роботи французького історика спровокували конструктивну критику, яка переросла в цілі напрями досліджень. Чи не найбільше Ар'єсу дорікали за роботу з іконографією, зображеннями й матеріальними пам'ятками, мовляв, він не мав вибірки і хаотично, несистемно та за зовсім незрозумілим принципом обирав візуальні джерела й артефакти. А далі надто спрощено трактував їх, шукаючи повсякдення або «відбиток епохи» в канонічних елементах, які передавалися через століття без змін і не мали стосунку до реальності²⁸.

26 DeMause L. (1982). *Foundations of psychohistory*. New York, 1982; ДеМоз також упорядкував збірник наукових есеїв про дитину і насильство від Середньовіччя до XIX ст.: DeMause L. *The History of Childhood: The Untold Story of Child Abuse*. Northvale, New Jersey, 1995.

27 Про тенденції в розвитку таких студій і бібліографію праць докладніше див. спеціальне теоретично-довідкове видання: Bowman V. *Scholarly Resources for Children and Childhood Studies: A Research Guide and Annotated Bibliography*. Toronto, 2007. Більш стисло і предметно див.: Безрогов В., Кошелева О. *Детство и дети: начальная библиография. Теория моды. Одежда. Тело. Культура*. 2008. Вып. 8. С. 37–60.

28 Бертон Э. Филипп Арьес. Иконографические и материальные свидетельства истории семьи и детства // «*Вся история наполнена детством*». С. 75–107.

3. Історія дитинства після Філіпа Ар'єса

Після Ар'єса дослідники дуже обережно і з острахом використовували візуальні джерела та займалися тлумаченням речових пам'яток. Інтерес до матеріального світу дитинства відновився наприкінці 1980-х рр. з появою низки праць, автори яких відійшли від прямих описових підходів і зосередилися на докладному аналізові артефактів²⁹. Знаковою в цьому ряду є книжка Карін Калверт (Karin Calvert), у якій авторка вивчає еволюцію матеріальної культури американського дитинства впродовж 1600–1900 рр. Зміни в наборі дитячих речей (іграшки, меблі, одяг, посуд тощо) та їх використанні дали підстави виокремити чотири періоди ставлення до дитини³⁰. Праця Калверт – наочний приклад того, що об'ємну історіографію дитинства після Ар'єса надзвичайно важко структурувати. На перший погляд, цю роботу можна залічити до «нової (культурної) історії речей», однак речі тут вторинні, вони є засобом, а не метою. Це добре видно вже зі вступу, де авторка, окреслюючи проблему, полемізує з Ар'єсом і відштовхується від його дослідницьких питань.

Загалом поява подібних розвідок після Ар'єса не конче зумовлена «науковими поворотами» й новими теоріями. На думку Ентоні Бартон (Anthony Burton), вони уможливлені ретельною каталогізацією артефактів і скупченням їх у спеціальних музеях, організацією тематичних виставок³¹. Як приклад він наводить Музей дитинства в Лондоні з його колекціями матеріалів XVII–XVIII ст.³² Українські музеї таких системних колекцій домодерного часу не публікують. Єдиний виняток – ілюстрований каталог «Діти і дітлахи: образ дитини в образотворчому мистецтві XVII–XX ст.». У цьому виданні представлено твори, що їх презентували на відповідній виставці зі збірок Львівської національної галереї мистецтв і Львівського національно-

29 Cunningham H. *Histories of Childhood*. P. 1202–1204.

30 Я використовую російський переклад книжки: Калверт К. *Дети в доме: материальная культура раннего детства, 1600–1900*. М., 2009.

31 Бертон Э. *Филипп Арьес*. С. 77.

32 V&A Museum of Childhood – філія Музею Вікторії та Альберта – всесвітньо відомого британського музею декоративно-прикладного мистецтва, має чудові колекції дитячих іграшок, меблів, одягу, починаючи з XVI ст. Див. сайт музею: <https://goo.gl/13YgHd>.

го музею імені А. Шептицького. Книжка цінна і як прецедент, і з погляду підходів до формування добірки ілюстрацій, однак у ній сконцентровано матеріал лише з одного регіону України³³. На жаль, ми не маємо спеціальних каталогів пам'яток і картин, котрі акумулювали б потрібну інформацію з різних музеїв усієї країни. Мабуть, найближчим до наших реалій успішним проектом такого спрямування є великий кольоровий, тематично структурований каталог «дитячих» зображень у колекціях польських музеїв. Упорядники системно розподілили картини за категоріями (дитина в родині, освіта, життєві труднощі тощо), подали мистецький огляд кожного зображення, чотири вступні статті про різні аспекти дитинства в минулому Польщі. Кожна з картин супроводиться розлогою мистецькою довідкою, що полегшує історикові роботу та дає потрібні пояснення³⁴. Прикладом практичної реалізації інформаційного потенціалу подібних збірок може слугувати добре проілюстрована книжка «Дитяче повсякдення, змальоване словом та образом» відомих польських дослідниць дитячої історії Дороти Жоляндзь-Стшельчик (Dorota Żołądź-Strzelczyk) і Катаржини Кабачиньської-Лучак (Katarzyna Kabacińska-Łuczak). У ній на основі багатой іконографії авторки трактують матеріальний світ дитинства Речі Посполитої. Це чудове дослідження, однак може наразитися на небезпеку критики, через надто прямолінійні трактування сюжетів канонічних зображень. Українських істориків повинен надихати той факт, що їхні польські колеги починають виклад із нарікань на вкрай погану збереженість і збідненість візуальних джерел порівняно з матеріалами домодерної Франції. А проте після таких нарікань дослідниці актуалізували великий комплекс зображень, якому, своєю чергою, можуть позаздрити наші історики³⁵. Стосовно візуальної історії, то класикою також вважають дослідження Аніти Шорш (Anita Shorsch) та Ингеборг Вебер-Келлерманн (Ingeborg Weber-Kellermann)³⁶.

33 Маються на увазі зображення XVII–XVIII ст. українського походження. Див.: Діти і дітлахи: образ дитини в мистецтві XVII–XX ст. Львів, 2014.

34 The Child in the Painting from the 16th to the Late 19th Century in the Collections of Polish Museums. The Wilanów Palace Museum, 2004.

35 Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K. Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku. Warszawa, 2012.

36 Shorsch A. Images of Childhood: An Illustrated Social History. New York, 1979; We-

Однією з найбільш відомих опоненткою Філіпа Ар'єса є медієвістка Суламіф Шахар (Shulamith Shahar). Вона ґрунтовно проаналізувала середньовічні медичні праці, повчальну літературу, моральні трактати і зробила висновок, що Середньовіччя виділяло дитинство, й у цьому було навіть прогресивнішим, ніж суспільство раннього Нового часу. Шахар стверджувала, що тогочасне ставлення до дітей більш схоже на сучасне, ніж те, що притаманне суспільству XVIII ст. Вона відшукала багато описів різних етапів дитинства, докази емоційної прив'язаності до дітей, акти турботи³⁷.

Ще радикальнішою критикою основних висновків Ар'єса вирізняється праця Лінди Поллок (Linda Pollock) «Забуті діти». У ній авторка ґрунтовно проаналізувала кількасот щоденників, побачивши в них вияви батьківської любові, присутність немовлят, теплі родинні стосунки. На її думку, від XVI ст. й до нашого часу дитинство мало змінилося. Це означає, що, незалежно від культурної ситуації в усіх суспільствах, ставлення до дітей зумовлював біологічний інстинкт батьків за всяку ціну забезпечити виживання свого потомства. Решта – уже деталі, котрі істотно нічого не змінюють³⁸. Дещо в іншому ракурсі Ніколас Орме (Nicholas Orme) написав дослідження «Середньовічні діти», у якому велику увагу приділив релігійній доктрині. Церква сприяла формуванню моделі дитинства з власною культурою, відокремленою від дорослого світу³⁹.

Чимало критиків Ар'єса прийняли його висновки, однак акцентували на тому, що він присвятив роботу передусім вищим прошаркам населення, тому намагалися поглянути й на інші соціальні верстви. Характерним прикладом слугує колективний збірник праць за редакції Джона Гендерсона (John Henderson) і Річарда Волла (Richard Wall), який містить серію текстів про дитинство в бідному середовищі, сиротинцях, дитячих будинках⁴⁰. Життя дітей у бідних родинах Британії описано в монографії того-таки Г'ю Каннінгема. Він розгля-

ber-Kellermann I. Die Familie. Geschichte, Geschichten und Bilder. Frankfurt am Main, 1976; Weber-Kellermann I. Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Frankfurt am Main, 1979.

37 Shahar S. *Childhood in the Middle Ages*. New York, 1990.

38 Pollock L. *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500–1900*. Cambridge, 1983.

39 Orme N. *Medieval Children*. New Haven and London, 2001.

40 Poor Women and Children in the European Past. London, 1994.

дає цей сюжет, починаючи з XVII ст. Наступне дослідження вченого значно ширше з погляду проблемності і хронологічності. Книжка «Винайдення дитинства» побачила світ у 2006 р. У ній висвітлено історію дитинства у Великобританії за 1500 років. Автор, подібно до Ар'єса, залучив великий масив різноманітних джерел: щоденники, автобіографії, картини, фотографії. Важливо, що Каннінгем розглядає дитинство не як універсальну річ, а як диференційовану залежно від етнічної належності, місця проживання, статі тощо. Він показує, як змінювалася межа між дитинством і дорослішанням упродовж століть, як нерівномірно відбувалися ці зміни, зокрема внаслідок масштабних історичних подій (наприклад війн)⁴¹.

Оригінальний приклад хронологічного продовження книги Ар'єса – робота французької дослідниці Елізабет Бадінтер (Elisabeth Badinter), котра показала, як зароджувалася материнська любов у сучасному розумінні. Вона починає дослідження з XVII ст., коли цієї любові не було, і простежує її появу з кінця XVIII ст. Праця подекуди вельми суперечлива, її можна критикувати за добірку «зручних» фактів, які мали переконати читача у висновках дослідниці. Наприклад, те, що дитину віддавали годувальницям або в село, Бадінтер однозначно трактує як байдужість матерів. Однак це можна було б розцінити і як вияв турботи. Попри те, авторка дуже вдало показує потужний вплив Просвітництва на формування нового концепту материнства й родини. Такі підходи можна застосовувати і до вивчення схожих процесів у Російській імперії⁴².

Власне, їх уже використовують, і російська історична наука доволі плідно працює в цьому напрямі. Тут не йдеться про виокремлення якихось національних історіографій, однак історія домодерного дитинства в Росії актуальна для українських дослідників спільним корпусом джерел, аналізом ініціатив «згори» тощо. Передовсім на згадку заслуговують дві книжки, присвячені теоретико-методологічному аналізу вивчення дитинства в «минулому», – відома працю радянського вченого Ігоря Кона «Дитина та суспільство» й узагальнювальне дослідження російської дослідниці Діани Мамичевої «Дитинство

41 Cunningham H. *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*. Cambridge, 1992; Cunningham H. *The Invention of Childhood*. London, 2006.

42 Badinter E. *Historia miłości macierzyńskiej*. Warszawa, 1998.

– метаморфози культурного погляду». Обидва видання якнайкраще показують розробки радянських і російських істориків дитинства, вписуючи їх у світовий контекст⁴³. З-поміж більш «практичних» розвідок слід згадати колективний збірник «Малолітні піддані великої імперії»⁴⁴ та монографію Ольги Кошелевої, в якій уявлення про дитинство в Росії XVI–XVIII ст. вивчено на основі спогадів та інформації автобіографічного характеру⁴⁵. Автором низки відомих праць про материнство і родинні стосунки в домодерній Росії є Наталія Пушкарьова. Низка її текстів найбільш дотичних до власне дитинства присутня в бібліографії, тут згадаємо тільки її історіографічну статтю присвячену історії материнства у висвітленні російських істориків⁴⁶. Загалом же російська історіографія дитинства та родинного життя розвивається в бік антропологізації, культурної історії, історико-демографічних розвідок. Дитинство розглядається у контексті деконструювання патріархальності, вивчення емоцій, гендерних та соціальних ролей, впливу Просвітництва тощо.

Важливим орієнтиром для українського історика традиційно слугують роботи польських колег, котрі мають серйозні напрацювання у царині історії дитинства. Відповідні студії суспільства Речі Посполитої дають сприятливе тло для порівнянь (скажімо, демографічних даних), тлумачення спільного правового поля (магдебурзьке право) тощо. З цього погляду найпомітніші тексти Малгожати Деліматі (Małgorzata Delimata)⁴⁷ та Дороти Жоляндзь-Стшельчик⁴⁸. Вони роблять акцент на проблемі, яку Ар'єс майже не розглядав, – багатофакторному впливові християнства на все, що було пов'язане з дитинством. Показово, що польські історики нині вдаються й до описових, фактологічних досліджень. Це підтверджують теми дослі-

43 Кон И. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). Москва, 1988; Мамычева Д. Детство – метаморфозы культурного взгляда. Таганрог, 2013.

44 Малолетние подданные большой империи: Филипп Аръес и история детства в России (XVIII – нач. XX века). Санкт-Петербург, 2012.

45 Кошелева О. Свое детство в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI–XVIII вв.). Москва, 2000.

46 Пушкарева Н. Отечественные исследования по социологии, истории и этнологии материнства. *Этнографическое обозрение*. 2001. № 5. С. 91–101

47 Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej. Poznań, 2004.

48 Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. Poznań, 2006.

джень великого збірника «Родинне коло у давні епохи. Дитинство»⁴⁹. Поява таких спеціальних видань і тематичних випусків наукових журналів⁵⁰ засвідчує зацікавленість проблемою в колі «офіційної історіографії» та її активне розроблення. На жаль, українська історична наука цим похвалитися не може, причому найвагомніше вітчизняне соціально-демографічне дослідження населення окремого регіону присвячене саме українським теренам Речі Посполитої. Ідеться про книжку Ірини Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.», у якій у контексті всебічного дослідження родини авторка звертається до ключових аспектів дитинства, передусім прокреаційної поведінки. Робота, окрім важливих узагальнень, має значний набір фактажу⁵¹.

Щодо безпосередньо вивчення історії дитинства, то її загальні тенденції в українській гуманітаристиці свого часу було проаналізовано у статті Наталі Марченко. Авторка зробила висновок, що в Україні дитинознавчий дискурс зосереджений переважно в межах педагогіки, психології та частково етнографії, а історія дитинства, як історична субдисципліна практично відсутня⁵². Показово, що тоді ж відомий український історик Володимир Маслійчук висловився більш радикально, констатувавши, що історії українського дитинства не існує⁵³. Натомість Тетяна Орлова у той же час описувала появу історії дитинства, як нового напрямку соціальної історії в Україні⁵⁴. Звідки беруться такі різні оцінки історіографічної ситуації? Найперше від неоднозначного сприймання наявного доробку колег із суміжних до історії галузей.

Апріорі, найбільше досягнень у вивченні дитинства в минулому можуть мати історики педагогіки. Однак, сучасна українська історія

49 W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo. Warszawa, 2014.

50 Прикладом може слугувати спеціальний випуск відомого польського журналу: *Acta Poloniae Historica*. 1999. Vol. 79: Childhood and Youth in Historical Perspective.

51 Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012.

52 Марченко Н. Автобіографія дитинства у межах біографічного дискурсу. *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 90–109.

53 Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011. С. 20.

54 Орлова Т. Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України. *Гілея: наук. вісник*. 2011. Вип. 47 (№ 5). С. 138–144.

педагогіки є спадкоємицею радянської з її схильністю до імітації, заідеологізованості, тяжінні до формального, а не змістового. Ще в 1988 р. Ігор Кон звернув увагу на дуже важливу статистику. Так, до 1977 р. в Радянському Союзі було опубліковано 6774 праці з історії педагогіки та шкільництва до Першої світової війни. Виявилося, що поміж них більшість були присвячені педагогам, інституціям, методам і не було жодного дослідження присвяченого безпосередньо дитині⁵⁵. Сьогодні цей стан речей продовжується. Разом з тим, навіть коли йдеться про історію навчання чи виховання у «старій Україні», історики педагогіки конструюють щасливе дитинство з усіма його вигаданими елементами: тотальною освітою (в сучасному розумінні), «дитиноцентричною» народною педагогікою та шанобливим ставленням до дитини. Такі праці фахові історики згадують хіба як приклади очевидних маніпуляцій із джерелами, прямолінійних трактувань і тотального нерозуміння історичного контексту. Втім, історико-педагогічні дослідження й далі домінують у загальному дискурсі, зокрема і внаслідок педагогічної інвазії відповідних підручників для вищих навчальних закладів⁵⁶.

Що до наявних етнографічних праць, то стосовно дитинства вони загалом ґрунтуються на джерелах ХІХ ст. Утім, для вивчення домодерної історії вони цінні при розгляді явищ «довгої тривалості», які проникли у ХІХ ст. і далі. Бачиться, що сучасна українська етнографія (етнологія) в аспекті вивчення історії дитинства в цілому істотно не розвинулася й не надто різниться від згаданих робіт Марка Грушевського, Зенона Кузелі та Ніни Заглади. Цим висновком аж ніяк не заперечується наявність важливих праць, спрямованих на деконструкцію «дітоцентричного» міфу⁵⁷, вивчення засадничих аспектів

55 Кон І. Ребенок и общество... С. 40.

56 Див. наприклад: Завгородня Т., Прокопів Л., Стражнікова І. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2014; Скільський Д. Історія української педагогіки. Ілюстрований навчальний посібник. Київ, 2012; Фіцула М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ, 2005.

57 Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. *Социальная история. 2003: Женская и гендерная история*. Москва, 2003. С. 156–172.

материнства, ігрової культури тощо⁵⁸. Їх бібліографія різноманітна. Та все ж слід зауважити загальне налаштування на «опис» і «переповідання» без концептуалізації в межах певної методології. Прикладом може слугувати відповідний «дитячий» том спеціальної серії «Народна культура українців: життєвий цикл людини». «Найраніші» хронологічно сюжети у збірнику почасти ґрунтуються на переказі творчості класиків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема того-таки Марка Грушевського⁵⁹. Щодо останнього, то показовою є ситуація з перевиданнями його книжки вже у ХХІ ст. Видання 2006 р. супроводиться ілюстраціями та модерними цитатами (про материнську енергетику чи одвічну любов до дитини), котрі суперечать самому тексту. А репринтне видання 2017 р. не має наукового апарату (окрім невеликих передмов). Відсутність ґрунтовного коментаря до книжки засвідчує, що її і через сто років після виходу вважають «об'єктивним» джерелом, а не текстом, витвореним конкретними авторами в конкретну історичну добу. Ба більше, його сприймають надзвичайно патетично й некритично. Авторка наукової передмови до видання 2017 р. пише: «Першим етнографом дитинства світ називає американку М. Мід [...] Дослідження М. Ф. Грушевського було опубліковане тоді, коли американська дослідниця сама ще була малою [...] Марко Грушевський, який, не маючи фахової освіти, володіючи лише фрагментарною інформацією про світовий поступ у дитинознавстві, створив самостійне оригінальне, фундаментальне,

58 Кілька прикладів: Аксьонова Н. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця ХІХ –початку ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007; Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ, 2009; Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). Киев, 1981; Гаврилюк Н. Міфологічні формули на тему «походження» дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі). *Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. ХІ Міжнародний з'їзд славістів*. Київ, 1993, С. 176–197; Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців ХІХ – поч. ХХ ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004.

59 Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження: У 5 т. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. Київ, 2008.

комплексне дослідження, яке [...] увібрало в себе всі напрями світових дитинознавчих досліджень...»⁶⁰.

Такі порівняння доводять, що сучасна українська етнологія має багато роботи в царині вивчення дитини, й у площині осмислення доробку Марка Грушевського і Зенона Кузеля зокрема. Однак українські історики ранньомодерного часу такої роботи мають ще більше. Бібліографія праць, присвячених безпосередньо історії дитинства, мізерна. Одним з першовідкривачів цієї теми в історичному ракурсі був Володимир Маслійчук. Його перу належить низка піонерських розвідок про вікові межі та матеріальний світ дитинства, дитячу й підліткову злочинність, дітовбивства⁶¹. Тексти Володимира Маслійчука новаторські саме порушеними питаннями та спираються на ґрунтовне знання історіографії. Автор зробив чимало оригінальних висновків про особливості ставлення до дитини в патріархальному суспільстві, вплив просвітництва й державної політики на бачення дитинства в Гетьманщині та Слобідській Україні. Ці розвідки надзвичайно важливі для подальших досліджень дитинства в ранньомодерній Україні.

Дуже важливим для розуміння дитинства є «мовне питання» та вивчення відповідної риторики документів, літературних та релігійних текстів. У цьому контексті необхідно відмітити піонерське дослідження Оксани Зелінської, виконане з точки зору мовознавства⁶²

60 Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репринт. вид. 1907 р. Київ, 2017. Ч. 2.

61 Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум*. Вип. 5. К., 2005. С. 197–215; Його ж. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 21–26; Його ж. Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 94–99; Його ж. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008; Його ж. Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна). *Київська старовина*. 2009. № 1–2. С. 64–73; Його ж. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011.

62 Зелінська О. Лексичні засоби позначення дитячого віку в писемних пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2019. Volume 64, Issue 1. P. 207–221.

Щодо опосередкованого вивчення, то про дитину в контексті повсякдення козацької старшини йдеться у книжці Олени Дзюби. Авторка проаналізувала значний масив епістоляріїв і щоденників на предмет згадок про членів родини, зокрема й дітей, звернула увагу на вияви емоцій, акти турботи тощо. При цьому розглядала представників елітарних кіл, адже простолюд залишався неписьменною мовчазною більшістю⁶³. Про дитину в ранньомодерній Україні також тією чи тією мірою згадували автори історико-демографічних студій: Олена Замура – вивчаючи смертність населення і ставлення до смерті, а Юрій Волошин – досліджуючи народжуваність⁶⁴. Його авторству належать і сюжети про принципи ім'янаречення дітей, дітозгубництво та підліткову працю під час наймитування⁶⁵. Останньому явищу також присвячена спеціальна розвідка Володимира Маслійчука⁶⁶. Зараз проблеми історії дитинства також вивчає Анастасія Подгорна. Її перу належить кілька досліджень проблем антропоніміки, позашлюбного народження, дитячих хвороб в Україні XVIII – XIX ст.⁶⁷

Найбільш щільно проблему дитинства у ранньомодерній Україні досліджує Ігор Сердюк. Він є автором кількох десятків текстів, присвя-

63 Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012.

64 Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2014; Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005.

65 Як окремі сюжети у книгах про населення Полтави та спеціальні статті: Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ, 2016; Його ж. Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770 s. *Journal of Family History*. 2017. Vol. 42. Issue 4. P. 369–380.

66 Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. I: Практики, казуси та девіації повсякдення*. Київ, 2012. С. 87–98.

67 Подгорна А. Ім'янаречення дітей у містечку Пириятині у 30-х роках XIX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 41 (20). Т. 2. С. 23–30; Подгорна А. Позашлюбні діти в документах церковного обліку населення у XVIII – першій половині XIX століття. *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*. 2019. №3(27). С. 76–84; Подгорна А. «Дитяча чума»: віспа в Європі XVI – XVIII ст. та перші спроби боротьби з нею на Полтавщині. *Сумська старовина*. 2019. Вип. 54. С. 5–17.

чених різним аспектам дитячого: родинному життю, побуту, соціалізації, уявленням про дитяче, відповідним медичним знанням, емоційній сфері⁶⁸. Ці напрацювання частково узагальнені у спеціальній книзі «Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.». Структура книги зосереджує увагу на основних складниках побутування дитинства у традиційному християнському суспільстві: народженні, хрещенні, дорослішанні та смерті. Довкола цих основних аспектів розгортаються додаткові сюжети про: акушерство, прокреацію і безпліддя, дитячу працю, маргіналізацію та іншування дітей. Ці аспекти досліджено з огляду на уявлення, практики й демографічні «реалії», відображені у різних джерелах – від матеріалів церковного обліку до судових справ та листів. Таким чином, зроблено спробу пов'язати серійну історію з аналізом казусів і поєднати підхід історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу й відображення «реальності») та історії (з її аналізом риторики та уявлень)⁶⁹.

Історія дитинства в ранньомодерну добу на українському матеріалі вивчена порівняно слабо. Відставання від європейської історіографії зумовлене переважно унаслідок ізольованості українських істориків в радянську добу, коли доступ до відповідних праць європейських колег був мінімальним. Таким чином була відсутня можливість запозичувати європейські методології дітознавчих студій, поза увагою залишалися важливі проблемні питання. Показово, що основні праці в галузі історії до цього часу не перекладені україн-

68 Деякі з них: Сердюк І. Древо без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 13–14. Київ, 2017. С. 162–181; Сердюк І. Образ дитини в судовій документації: інформаційний потенціал і пастки документальних джерел. *Записки товариства імені Шевченка. Т. CCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2018. С. 199–208; Сердюк І. Емоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII века). *Антропологический форум*. Санкт-Петербург, 2015. № 25. С. 118–144; Serdiuk I. Childhood and its age limits in society of Getmanat in the XVIII century. *Bylye Gody*. 2015. №3. P. 499–507.

69 Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018.

ською мовою. Унаслідок цього українські історики сприймають їх за посередництва російської історіографії. Утім, навіть російськомовні переклади засадничих досліджень праць Маргарет Мід та Філіпа Ар'єса побачили світ із запізненням на кілька десятків років. Відтак, знайомство з ними в Україні має переважно «наздоганяючий характер». Інший важливий аспект – ранньомодерна доба в історії України доводиться на епоху козацтва, що є найважливішим складником українського національного історичного міфу. Коли українські історики з 1990-х рр. отримали можливість для вільних, позбавлених ідеологічною цензури досліджень, вони почали заповнювати існуючі лакуни у рамках політичної, економічної, військової історії, біографістики. Сповнена важливих битв, політичних кампаній та соціальних перетворень козацька доба відсовувала дослідження дитячого на задній план. По мірі заповнення основних лакун, з початку XXI ст. увага дослідників була повернута й до антропологічних тем, маленької людини, дитинства, родинного життя в цю епоху.

Сьогодні дослідження українських істориків ранньомодерного дитинства здійснюються передусім на основі поєднання двох підходів. Перший використовує методологію соціальної антропології та демографії, другий ґрунтується на традиціях культурної історії і приділяє увагу соціальним ролям, родинній поведінці, баченню таких явищ, як батьківство, смерть, дорослішання. Реалізація цих методологій на хронологічно і територіально різному джерельному матеріалі видається важливою перспективою подальших дітознавчих студій. Щодо конкретніших проблемних зон, то сьогодні найбільш необхідне ґрунтовне вивчення дитячого у середньовічній та ранньомодерній українській релігійній культурі – від засадничих філософських творів до проповідництва і практик парафіяльного духовенства. Домодерне українське суспільство мало релігійний світогляд, вплив Церкви на бачення таких явищ, як дитинство, родинне життя був визначальним. Важливою перспективою видається дослідження матеріального світу дитинства на основі іконографії, музейних пам'яток, даних археологічних розкопок. Тут мова може йти про каталогізацію, виявлення та щільне дослідження відповідних об'єктів культурної спадщини. Продуктивними бачаться точкові мікроісторичні дослідження, спрямовані на сфери емоцій, уявлень, повсякдення, девіацій. Реалізація цих перспектив істотно б поглибила наші знання про дитинство у домодерній Україні. Для повноцінного роз-

витку історії дитинства в Україні також не вистачає інституціалізації: спеціальних журналів, відповідних конференцій, грантів, літніх шкіл. Їх функціонування істотною мірою посприяло б подальшим дослідженням проблематики.

Ігор Сердюк

Енциклопедичні довідники та історіографічні огляди

1. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Volume 1. A–E. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 336 p.
2. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Volume 2. F–R. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 346 p.
3. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Volume 3. S–Z. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 373 p.
4. **Bellingham B.** The History of Childhood Since the «Invention of Childhood»: Some Issues in the Eighties. *Journal of Family History*. 1988. 13 (3). P. 347–358.
5. **Bowman V.** Scholarly Resources for Children and Childhood Studies: A Research Guide and Annotated Bibliography. Toronto: Scarecrow Press, 2007. 298 p.
6. **Crawford S., Lewis C.** Childhood Studies and the Society for the Study of Childhood in the Past. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 5–16.
7. **Cunningham H.** Histories of Childhood. *The American Historical Review*. 1998. Vol. 103. Issue 4. P. 1195–1208.
8. Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków / redakcja A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. 312 s.
9. **Fass P.** The World is at Our Door: Why Historians of Children and Childhood Should Open Up. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1. P. 11–31.
10. **Hsiung P.-C.** Treading A Different Path?: Thoughts on Childhood Studies in Chinese History. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 77–85.
11. **Kamp K.** Children and their childhoods: Retrospectives and prospectives. *Childhood in the Past*. 2015. 8 (2). P. 161–169.

12. **Lillehammer G.** 25 years with the «child» and the archaeology of childhood. *Childhood in the Past*. 2015. 8 (2). P. 78–86.
13. **Montgomery H.** Children within Anthropology: Lessons from the Past. *Childhood in the Past*. 2009. 2. P. 3–14.
14. **Serdiuk I.** The History of the Childhood in the Early Modernism's Period: review of the european and ukrainian historiography. *The Making of Modern Ukraine: Human Society in Historiographic Discourse: collective monograph* / S. Lyakh, I. Serdiuk, H. Turchenko, Ya. Popenko, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 23–47.
15. **Безрогов В., Кошелева О.** Детство и дети: начальная библиография. *Теория моды. Одежда. Тело. Культура*. 2008. Вып. 8. С. 37–60.
16. **Кон И.** Этнография детства: историографический очерк. *Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии* / Отв. ред. И. С. Кон. Москва: Наука, 1983.
17. **Любарт М.** Историко-этнологическое изучение детства во французской науке (до и после Ф. Арьеса). «*Вся история наполнена детством*»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. В 4 ч. Ч. 1. Москва: РГГУ, 2012. С. 128–140.
18. **Орлова Т.** Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України. *Гілея: наук. вісник*. 2011. Вип. 47 (№ 5). С. 138–144.
19. **Пушкарєва Н.** Отечественные исследования по социологии, истории и этнологии материнства. *Этнографическое обозрение*. 2001. № 5. С. 91–101.
20. **Ромашова М.** Дети и феномен детства в отечественной истории: новейшие исследования, дискуссионные площадки, события. *Вестник Пермского университета. Серия История*. 2013. Вып. 2 (22). С. 108–116.

Спеціальні журнали, серійні видання та тематичні збірники

21. Acta Poloniae Historica. Vol. 79: Childhood and Youth in Historical Perspective. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999. 289 p.
22. Adoption and Fosterage Practices in the Late Medieval and Modern Age / Eds. Rossi M., Garbellotti M. Rome: Viella, 2015. 217 p.
23. Child and childhood in the light of archaeology: studies / ed. by P. Romanowicz. Wrocław: Wydawnictwo «Chronicon», 2013. 186 s.
24. Childhood in History: perceptions of children in the ancient and medieval worlds / edited by R. Aasgaard and C. Horn, with M. Cojocar. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. 383 s.
25. Childhood in the Past An International Journal. 2009 – now. Volume 1–11.
26. Dziecko i dzieciństwo: wybrane konteksty badań / redakcja naukowa M. Nawrot-Borowska i D. Zając. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017, 256 s.
27. Dziecko w historii: w kręgu kultury chrześcijańskiej / redakcja naukowa: E. J. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2017. 510 s.
28. Dziecko w kulturze europejskiej / redakcja naukowa Katarzyna Bogacka. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2016. 475 s.
29. Journal of the History of Childhood and Youth (JHCY). 2008 – now.
30. Poor Women and Children in the European Past / Eds. Henderson J., Richard W. London: Routledge, 1994. 347 p.
31. The Global History of Childhood Reader / Ed. H. Morrison. London: Routledge, 2012. 478 p.
32. W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo. Warszawa: DiG, 2014.
33. Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku: zbiór studiów / pod red. K. Jakubiaka i A. Winiarza.

Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. 257 s.

34. «Вся история наполнена детством»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства : сборник статей: в 4 ч. Ч.1 / сост. В. Г. Безрогов, М. В. Тендрякова. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2012. 472 с.
35. Детство в христианской традиции и современной культуре. Киев: Дух і Літера, 2012. 576 с.
36. Малолетние подданные большой империи: Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XX века). Москва: РГГУ, 2012.
37. Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. Київ: Дуліби, 2008. 400 с.

Узагальнювальні та теоретичні праці

38. A History of the Girl: Formation, Education and Identity. / Ed. M. O'Dowd and June Purvis. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018. 266 pp.
39. **Ariès P.** Centuries of Childhood. A Social History of Family Life / trans. R. Baldick. New York: Alfred A. Knopf, 1962. 447 p.
40. **Ariès P.** L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime. Paris: Plon, 1960. 513 p.
41. **Badinter E.** Historia miłości macierzyńskiej. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1998. 276 s.
42. Bastardy and Its Comparative History / Eds. Laslett P., Osterveen K., Smith R. London: Edward Arnold, 1980. 431 p.
43. **Berner T.** Constructions of Childhood in Early Modern Jewish Ego-documents. *Journal of Family History*. 2014. 39 (2). P. 101–113.
44. **Buttigieg E.** Childhood and Adolescence in Early Modern Malta (1565–1632). *Journal of Family History*. 2008. 33 (2). P. 139–155
45. Children and Youth in Premodern Scotland / Edited by J. Nugent and E. Ewan. Rochester, N.Y., Boydell Press, 2015. 235 p.
46. Children, Childhood and Irish Society: 1500 to the Present. / Ed. M. Luddy and J. M. Smith. Dublin, Ireland: Four Courts Press, 2014. 441 p.
47. **Colon A., Colon P.** A History of Children: a Socio-Cultural Survey Across Millenia. Greenwood: First Edition, 2001. 592 p.
48. **Crawford S.** "Our Race had its Childhood": The Use of Childhood as a Metaphor in Post-Darwinian Explanations for Prehistory. *Childhood in the Past*. 2010. 3. P. 107–122.
49. **Cunningham H.** The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century. Cambridge: Blackwell, 1992. 283 p.

50. **Cunningham H.** *The Invention of Childhood*. London: BBC Books, 2006. 302 p.
51. **Delimata M.** *Dziecko w Polsce średniowiecznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 259 s.
52. **DeMause L.** *The History of Childhood: The Untold Story of Child Abuse*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson, 1995. 450 p.
53. **Diptee A., Klein M.** African Childhoods and the Colonial Project. *Journal of Family History*. 2010. 35 (1). P. 3–6
54. **Fass P.** Childhood and Memory. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2010. 3 (2). P. 155–164.
55. **Field C.** «Made Women of When They are Mere Children»: Mary Wollstonecraft's Critique of Eighteenth-Century Girlhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2011. 4 (2). P. 197–222.
56. **Finucane R.** *The Rescue of the Innocents: Endangered Children in Medieval Miracles*. New York: St. Martin's, 1997. 268 p.
57. **Freeman D.** *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press. Cambridge: Harvard University Press, 1983. 379 p.
58. **Giladi A.** Thesis Revisited: Some Notes on Investment in Children in Medieval Muslim Societies. *Journal of Family History*. 2011. 36 (3). P. 235–247.
59. **Haas L.** *The Renaissance Man and his Children: Childbirth and Early Childhood in Florence 1300–1600*. Palgrave Macmillan US, 1998. 319 p.
60. **Hanawalt B.** Historical Descriptions and Prescriptions for Adolescence. *Journal of Family History*. 1992. 17 (4). P. 341–351.
61. **Harris A.** This I Beg my Aunt may not Know: Young Letter-Writers in Eighteenth-Century England, Peer Correspondence in a Hierarchical World. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2009. 2 (3). P. 333–360.
62. **Hawes J., Hiner R.** Hidden in Plain View: The History of Children (and Childhood) in the Twenty-First Century. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 43–49.
63. **Hessinger R.** Problems and Promises: Colonial American Child Rearing and Modernization Theory. *Journal of Family History*. 1996. 21 (2). P. 125–143.

64. **Heywood C.** History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times. Cambridge: Polity Press. 2001.
65. **Johansson R.** Centuries of Childhood / Centuries of Parenting: Philippe Ariès and the Modernization of Privileged Infancy. *Journal of Family History*. 1987. 12 (1–3). P. 343–365.
66. **Koops W., Zuckerman M.** Introduction: A historical developmental approach to adolescence. *The History of the Family*. 2003. 8 (3). P. 345–354.
67. **Krupp A.** Reason's Children: Childhood in Early Modern Philosophy. Lewisburg: Bucknell University Press, 2009. 261 p.
68. **Kuklo C.** Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: DiG, 2009. 534 s.
69. **Lancy D.** Homo Faber Juvenalis: A Multidisciplinary Survey of Children as Tool Makers / Users. *Childhood in the Past*. 2017. 10 (1). P. 72–90.
70. **Lefaucheur N.** Fatherless Children and Accouchement Sous X, From Marriage To Demarriage: A Paradigmatic Approach. *Journal of Family History*. 2003. 28 (1). P. 161–181.
71. Literary Cultures and Medieval and Early Modern Childhoods / Eds. Miller N. J., Purkiss D. Palgrave Macmillan, 2019. 394 p.
72. Malthus, Medicine & Morality: «Malthusianism» After 1798 / ed. B. Dolan. Amsterdam–Atlanta: GA, 2000. 232 p.
73. **Mays S.** A Discussion of Some Recent Methodological Developments in the Osteoarchaeology of Childhood. *Childhood in the Past*. 2013. 6 (1). P. 4–21.
74. **Mead M.** Coming of age in Samoa; a psychological study of primitive youth for western civilisation. New York: W. Morrow & Company, 1928. 348 p.
75. **Mintz S.** Why the History of Childhood Matters. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2012. 5 (1). P. 15–28.
76. **Mintz S.** A Prison of Expectations. The Family in Victorian Culture. New York: New York University Press, 1983. 234 p.
77. **Mitchell A.** Becoming Human: The Matter of the Medieval Child. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2014. 249 p.
78. **Montgomery H.** An Introduction to Childhood: Anthropological Perspectives on Children's Lives. West Sussex, UK: Wiley-Blackwell, 2009. 281 p.

79. **Murphy E.** Parenting, child loss and the cillíní of Post-Medieval Ireland. *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood* (BAR International Series). Oxford: Archaeopress. 2008. P. 63–74.
80. Nordic Childhoods 1700–1960: From Folk Beliefs to Pippi Longstocking / Ed. R. Aasgaard, M. Bunge, and M. Roos. New York and London: Routledge, 2017. 367 p.
81. **Öberg S.** Too many is not enough: studying how children are affected by their number of siblings and resource dilution in families. *The History of the Family*. 2017. 22 (2–3). P. 157–174.
82. **Oren-Magidor D.** Infertility in Early Modern England. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017. 196 p.
83. **Orme N.** Education and Society in Medieval and Renaissance England. London: Hambledon Press. 1989.
84. **Orme N.** Medieval Childhood: Challenge, Change and Achievement. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 106–119.
85. **Orme N.** Medieval Children. New Haven and London: Yale University Press, 2001. 400 p.
86. **Pollock L.** Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500–1900. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 334 p.
87. **Postman N.** The Disappearance of Childhood. London: Vintage Books. 1995.
88. **Premo B.** How Latin America's History of Childhood Came of Age. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 63–76.
89. Raising an Empire: Children in Early Modern Iberia and Colonial Latin America / Edited by Ondina E., G. and B. Premo. Albuquerque: University of New Mexico Press, 2007. 270 p.
90. **Ryan P.** Master-Servant Childhood: A History of the Idea of Childhood in Medieval English Culture. New York: Palgrave MacMillan, 2013. 138 p.
91. **Shahar S.** Childhood in the Middle Ages. New York: Routledge, 1990. 352 p.
92. **Sommerville J.** The Rise and Fall of Childhood. Beverly Hills, Ca.: Sage Publications, 1982. 254 p.
93. **Stearns P.** Challenges in the History of Childhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 35–42.

94. **Szołtysek M.** Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2015. 1066 p.
95. The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World / Ed. Ju. Grubbs and T. Parkin with R. Bell. Oxford University Press, 2013. 720 p.
96. The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood / Ed. S. Crawford, D. M. Hadley, and G. Shepherd. Oxford University Press, 2018. 784 p.
97. **Volk A.** The Evolution of Childhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2011. 4 (3). P. 470–494.
98. **Wachtel A.** The battle for childhood: creation of a Russian myth. Stanford, Calif: Stanford University Press, 1990. 262 p.
99. **Wiegiers B.** The Child and The Childlike in Russian Narrative Literature (1850–1935). Maastricht: Shaker, 2000. 298 p.
100. **White E.** A Modern History of Russian Childhood. From the Late Imperial Period to the Collapse of the Soviet Union. Bloomsbury Academic: 2020. 224 p.
101. **Żołądź-Strzelczyk D.** Dziecko w dawnej Polsce. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 354 s.
102. **Аръес Ф.** Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. 419 с.
103. **Бернштам Т.** Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2000. 400 с.
104. **Геннеп ван А.** Обряды перехода (систематическое изучение обрядов) / Пер. с фр. Ю. Ивановой, А. Покровской. Москва: Восточная литература, 1999. 175 с.
105. **Демоз Л.** Эволюция детства. *Демоз Л. Психоистория*. [Пер. с англ.]. Ростов н/Д: Феникс, 2000. С. 14–86.
106. **Комарова Г.** Этнография детства: междисциплинарные исследования. Изд. 2-е, доп. Москва: ИЭА РАН, 2014. 160 с.
107. **Кон И.** Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). Москва: Наука, 1988. 270 с.

108. **Кошелева О.** Свое детство в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI–XVIII вв.). Москва: Изд-во Ун-та Рос. акад. образования, 2000. 162 с.
109. **Мамычева Д.** Детство – метаморфозы культурного взгляда. Таганрог, 2013. 148 с.
110. **Марченко Н.** *Автобіографія дитинства у межах біографічного дискурсу. Українська біографістика.* 2012. Вип. 9. С. 90–109.
111. **Мид М.** Культура и мир детства. Избранные произведения. Пер. с англ. Ю. Асеева. Москва: Наука, 1988. 429 с.
112. **Сердюк І.** *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: КІС, 2018. 456 с.
113. *Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии / Отв. ред. И. Кон.* Москва: Наука, 1983.

Матеріальна культура дитинства

114. **Boston C.** Boys at Sea: An Osteological and Historical Analysis of Ships. Boys in the Late Eighteenth- to Early Nineteenth-century British Royal Navy. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 275–296.
115. **Chalmel L.** Images of children and children in pictures: representations of childhood in the educational iconography in the XVII th and XVIII th centuries. *Educação & Sociedade*. 01 April 2004. Vol. 25 (86). P. 57–74.
116. **Dasen V.** «All children are dwarfs»: medical discourse and iconography of children's bodies. *Oxford Journal of Archaeology*. February 2008. Vol. 27 (1). P. 49–62.
117. **Dawson H.** Medieval Childhood: Archaeological Approaches. *Childhood in the Past*. 2016. 9 (1). P. 79–81.
118. **Dozier C.** Finding Children Without Toys: The Archaeology of Children at Shabbona Grove, Illinois. *Childhood in the Past*. 2016. 9 (1). P. 58–74.
119. **Durantini M.** The child in seventeenth-century Dutch Painting / by M. Durantini. Ann Arbor, Mich.: UMI Research Press, 1983.
120. **Ember C., Cunnar C.** Children's play and work: The relevance of cross-cultural ethnographic research for archaeologists. *Childhood in the Past*. 2015. 8 (2). P. 87–103.
121. **Frost J.** A history of children's play and play environments: toward a contemporary child-saving movement. New York; London: Routledge, 2010. 295 p.
122. **Gomułka I.** Dziecko i dzieciństwo w średniowieczu przez pryzmat rzeczy. *Litteraria Copernicana*. 2017. nr 3. S. 13–22.
123. **Harper E.** Toys and the Portable Antiquities Scheme: A Source for Exploring Later Medieval Childhood in England and Wales. *Childhood in the Past*. 2018. 11 (2). P. 85–99.
124. **Hennessy C.** Images of Children in Byzantium. Burlington, VT: Ashgate, 2008. 304 p.

125. **Kibish C.** Lucas Cranach's Christ Blessing the Children: A Problem of Lutheran Iconography. *The Art Bulletin*. 01 September 1955. Vol. 37 (3). P. 196–203.
126. **Lepri C.** Iconographies for Children and Development of Imaginary: Emblematic Examples. *Studi sulla Formazione*. 01 July 2016. Vol. 19 (1). P. 213–217.
127. **Lillehammer G.** Travels into Thirdspace: The Archaeological Heritage of Children's Spaces. A View from Beyond. *Childhood in the Past*. 2012. 5. P. 7–19.
128. **Maguire H.** The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art. *Dumbarton Oaks Papers*. 1 January 1980. Vol. 34/35. P. 261–269.
129. **Morrison W., Crawford S.** Re-assessing Toys in the Archaeological Assemblage: A Case Study from Dorchester-on-Thames. *Childhood in the Past*. 2013. 6 (1). P. 52–65.
130. **Oosterwijk S.** Adult appearances?: The representation of children and childhood in medieval art. *Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 590–607.
131. **Pounds N.** *Hearth and Home: A history of Material Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 437 p.
132. **Riello G.** Imperial Lives: Two Children in Asian Clothing. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2013. 6 (2). P. 197–205.
133. **Sánchez M.** Childhood and the Construction of Gender Identities through Material Culture. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 17–37.
134. **Sánchez M.** Landscapes of Childhood: Bodies, Places and Material Culture. *Childhood in the Past*. 2017. 10 (1). P. 16–37.
135. **Schorsch A.** *Images of Childhood: An Illustrated Social History*. New York: Mayflower Books, 1979. 176 p.
136. **Segalen M.** Material Condition of Family Life. *The History of the European Family*. Ed. D. I. Kertzer and M. Barbagli. Vol. II. Family Life in the Long Nineteenth Century. 1789–1913. New Haven: Yale University Press, 2002. P. 3–39.
137. **Sundström I., Mispelaere A., Ylva J.** Above and Below the Surface: Environment, Work, Death, and Upbringing in Sixteenth- to Seventeenth-century Sweden. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 251–274.
138. The child in the painting from the 16th to the late 19th century in the collections of Polish museums. The Wilanów Palace Museum, 2004. 407 p.

139. **Thedéen S.** Who's that Girl? The Cultural Construction of Girlhood and the Transition to Womanhood in Viking Age Gotland. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 78–93.
140. **Van T., Pieter J.** «Poor Parents, Rich Children» and «Family Saying Grace»: Two Related Aspects of the Iconography of Late Sixteenth and Seventeenth-Century Dutch Domestic Morality. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*. 1 January 1987. Vol. 17 (2/3). P. 90–149.
141. **Weber-Kellermann I.** Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1979. 285 s.
142. **Yoder D.** Folk costume. *Folklore and folklife: an introduction*. Chicago: University of Chicago Press, 1972. P. 297–323.
143. **Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K.** Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku. Warszawa: DiG, 2012. 192 s.
144. **Бертон Э.** Филипп Арьес. Иконографические и материальные свидетельства истории семьи и детства. «*Вся история наполнена детством*»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. В 4 ч. Ч. 1. М.: РГГУ, 2012. С. 75–107.
145. **Гейко А.** Гра «крем'яхи» як джерело наукових студій. Опішне: Українське народознавство, 2015. 320 с.
146. Діти і дітлахи. Образ дитини в мистецтві XVII–XX ст. / упоряд. Х. Береговська. О. Гулка. Львів: Апріорі, 2014. 155 с.
147. **Заглада Н.** Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Київ, 1929. 218 с.
148. **Калверт К.** Дети в доме: материальная культура раннего детства, 1600–1900 / Пер. с англ. О. Кошелевой, И. Савельевой, В. Безрогова. Москва: НЛО, 2009. 272 с.
149. **Коваленко О., Сердюк І.** «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні. *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 45–56.
150. **Козак О.** Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропологія та біоархеологія України*. Випуск 1. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. С. 116–130.
151. **Косміна О.** Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 11–12. Київ, 2015. С. 330–364.

152. **Косміна О.** Назви верхнього хутряного одягу Х–XVIII століть (матеріали до термінологічного словника). *Народознавчі зошити*. 2016. № 4 (130). С. 860–872.
153. **Косміна О.** Одяг заможних городян Гетьманщини XVIII ст. за писемними джерелами. *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст. Збірник наукових праць*. Київ, 2013. С. 75–85.
154. **М. Г. [Марко Грушевський]**. Дитячі забавки та ігри усяки. Зібрани по Чыгырынщыни Кыйвської губернии. *Киевская старина*. 1904. №7–8. С. 51–105.
155. **Маслійчук В.** Спостереження про вбрання підлітка в Харківському намісництві (1780-ті – 1790-ті рр.). *Київська старовина*. 2010. №5. С. 29–34.
156. **Маслійчук В.** Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 72–76.
157. **Негудихаткін І.** «Живі» та «мертві» діти на портреті Євдокії Журавко 1697 р. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2011. С. 102–108.
158. **Сердюк І.** До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 124–131.
159. **Ситий Ю.** Дерев'яні житла міст Чернігівщини XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: 36. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 143–145.
160. **Старков В.** Традиційна ігрова культура населення України. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2009. 400 с.
161. **Супруненко О.** Іграшки XVIII ст. з Полтави. *Козацькі старожитності Полтавщини*. Збірник наукових праць. Випуск І. Полтава: «Криниця», 1993. С. 62–65.
162. **Супруненко О., Мироненко К., Пуголюк Ю., Шерстюк В.** Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка. Київ-Полтава, 2008. 136 с.

Дитина та соціум (демографія, право, соціалізація, іншування)

163. **Abraham E.** Anticipating sin in Medieval society: childhood, sexuality, and violence in the early penitentials. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. 194 p.
164. **Bailey J.** Miracle Children: Medieval Hagiography and Childhood Imperfection. *Journal of Interdisciplinary History*. 2017. 47 (3). P. 267–285.
165. **Bedreag E.** The dynamic of family structures in seventeenth-century Moldavia. Adoption and godparenthood. *The History of the Family*. 2014. 19 (2). P. 165–181.
166. **Berner T.** Children and Rituals in Early Modern Ashkenaz. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2014. 7 (1). P. 65–86.
167. **Camic C.** Experience and Enlightenment: Socialization for Cultural Change an Eighteen-Century Scotland. Chicago: University of Chacago Press, 1983. 299 p.
168. **Chamoux A.** Town and Child in eighteenth century Rheims. *Local Population Studies*. 1974. 13. P. 45–46.
169. Childhood, Education and the Stage in Early Modern England / Ed. R. Preiss, D. Williams. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 308 p.
170. **Chojnacki S.** Measuring Adulthood: Adolescence and Gender in Renaissance Venice. *Journal of Family History*. 1992. 17 (4). P. 371–395.
171. **Crawford S.** Childhood in History: Perceptions of Children in the Ancient and Medieval Worlds. *Childhood in the Past*. 2018. 11 (1). P. 56–57.
172. **D'Amico S.** Shameful Mother: Poverty and Prostitution in Seventeenth-Century Milan. *Journal of Family History*. 2005. 30 (1). P. 109–120.

173. **Dekker J.** Educational Ambitions in History: Childhood and Education in an Expanding Educational Space from the Seventeenth to the Twentieth Century. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010. 226 p.
174. **Del Socorro O., Castillo M.** Childhood, Orphans and Underage Heirs in Medieval Rural England. *Social and Education History*. 2019. 8 (2). P. 219–222.
175. **Dickson G.** Rite de Passage? The Children's Crusade and Medieval Childhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2009. 2 (3). P. 315–332.
176. **Fauve-Chamoux A.** Beyond adoption: Orphans and family strategies in pre-industrial France. *The History of the Family* 1996. 1 (1). P. 1–13.
177. **Feng W., Lee J.** Adoption among the Qing nobility and its implications for Chinese demographic behavior. *The History of the Family*. 1998. 3 (4). P. 411–427.
178. **Ferraro J.** Nefarious Crimes, Contested Justice: Illicit Sex and Infanticide in the Republic of Venice, 1557–1789. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2008. 272 p.
179. **Ferrer L.** Placing sons and daughters in the church: Strategies used by the gentry of Central Catalonia to maintain social status in the 17th and 18th centuries. *The History of the Family*. 2008. 13 (1). P. 26–41.
180. **Flinn M.** The European Demographic System, 1500–1820. Brighton: Harvester Press. 1981.
181. **Gager K.** Blood Ties and Fictive Ties. Adoption and Family Life in Early Modern France. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. 197 p.
182. **Gager K.** Women, Adoption, and Family Life in Early Modern Paris. *Journal of Family History*. 1997. 22 (1). P. 5–25.
183. **Gerber M.** Bastards: Politics, Family, and Law an Early Modern France. New York: Oxford University Press, 2012. 274 p.
184. **Golus A.** Dzieciństwo w cieniu różgi: historia i oblicza przemocy wobec dzieci. Gliwice: Wydawnictwo Helion, 2019. 256 s.
185. Good Hope in the Early Eighteenth Century: The Evidence From Peter Kolb. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2013. 6 (1). P. 15–49.

186. **Gossard J.** Tattletales: Childhood and Authority in Eighteenth-Century France. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2017. 10 (2). P. 169–187.
187. **Gowland R.** Infants and Mothers: Linked Lives and Embodied Life Courses. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 104–122.
188. **Graff H.** Interdisciplinary Explorations in the History of Children, Adolescents, and Youth – for the Past, Present, and Future. *The Journal of American History*, 1 March 1999. Vol. 85 (4). P. 1538–1547.
189. **Grange C., Renard J.** Adolescent migrants from Normandy in Paris at the end of the 18th century. *The History of the Family*. 2001. 6 (3). P. 423–437.
190. **Groenendijk L.** The Republic of God or the Republic of Children? Childhood and Child-Rearing after the Reformation: An Appraisal of Simon Schama's Thesis about the Uniqueness of the Dutch Case. *Oxford Review of Education*. 1991. Vol. 17 (3). P. 317–335.
191. **Hadley D., Hemer K.** Microcosms of Migration: Children and Early Medieval Population Movement. *Childhood in the Past*. 2011. 4. P. 63–78.
192. **Hanawalt B.** The Child in the Middle Ages and the Renaissance. *Koops W., Zuckerman M., eds. Beyond the Century of the Child: Cultural History and Developmental Psychology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003. P. 21–41.
193. **Hanson E.** The Register of The School's Probation, 1607, from The Merchant Taylors' School, London. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2013. 6 (3). P. 411–427.
194. **Harrington J.** The Unwanted Child: The Fate of Foundlings, Orphans, and Juvenile Criminals in Early Modern Germany. Chicago: The University of Chicago Press, 2009. 456 p.
195. **Högberg A., Gärdenfors P.** Children, teaching and the evolution of humankind. *Childhood in the Past*. 2015. 8 (2). P. 113–121.
196. **Holman J.** Orphans in pre-industrial towns – the case of Bristol in the late seventeenth century. *Local Population Studies*. 1975. 15. P. 40–44.
197. **Hubert D., Desjardins B., Légaré J.** Effect of family rupture and recomposition on the children of New France. *The History of the Family*. 1997. 2 (3). P. 277–293.

198. **Kamp K.** Children in an Increasingly Violent Social Landscape: A Case Study from the American Southwest. *Childhood in the Past*. 2009. 2. P. 71–85.
199. **Katajala-Peltomaa S., Vuolanto V.** Children and Agency: Religion as Socialisation in Late Antiquity and the Late Medieval West. *Childhood in the Past*. 2011. 4. P. 79–99.
200. **Kazmierczak C.** Manzione Identity, Placement, and Circulation of the Children of Christ's Hospital. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2013. 6 (3). P. 428–455.
201. **Kuentae K., Hyunjoon P.** Family succession through adoption in the Chosun Dynasty. *The History of the Family*. 2010. 15 (4). P. 443–452.
202. **Kurosu S.** Long way to headship, short way to retirement: Adopted sons in a northeastern village in pre-Industrial Japan. *The History of the Family*. 1998. 3 (4). P. 393–410.
203. **Lancy D.** Learning «From Nobody»: The Limited Role of Teaching in Folk Models of Children's Development. *Childhood in the Past*. 2010. 3. P. 79–106.
204. **Lindenauer L.** I Could Not Call Her Mother: The Stepmother in American Popular Culture, 1750–1960. Lanham, MD: Lexington Books, 2013. 196 p.
205. **Malherbe V.** Born Into Bastardy: The Out-of-Wedlock Child in Early Victorian Cape Town. *Journal of Family History*. 2007. 32 (1). P. 21–44.
206. **Marcus I.** Rituals of childhood: Jewish acculturation in medieval Europe. New Haven; London: Yale University Press, 1996. 191 p.
207. **Maynes M.** Adolescent Sexuality and Social Identity in French and German Lower-Class Autobiography. *Journal of Family History*. 1992. 17 (4). P. 397–418.
208. **McCracken G.** The Exchange of Children in Tudor England: an Anthropological Phenomenon in Historical Context. *Journal of Family History*. 1983. 8 (4). P. 303–313.
209. **McDougall S.** Royal bastards: the birth of illegitimacy, 800–1230. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2017. 310 p.
210. **Nygren R.** Interpreting Legitimacy. *Journal of Family History*. 2003. 28 (1). P. 149–160.
211. **Okrasa M.** Obraz życia młodzieży szkolnej na Lubelszczyźnie od średniowiecza do początków XX wieku : studium z dziejów burs i internatów szkolnych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. 234 s.

212. **Oosterveen K.** Bastardy among the boatmen of Gainsborough. *Local Population Studies*. 1980. 25. P. 51–53.
213. **Orme N.** For Richer, For Poorer?: Free Education in England, 1380–1530. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (2). P. 169–187.
214. **Ozment S.** The Private Life of an Early Modern Teenager: a Nuremberg Lutheran Visits Catholic Louvain (1577). *Journal of Family History*. 1996. 21 (1). P. 22–43.
215. **Ransel D.** Mothers of misery: Child abandonment in Russia. Princeton: Princeton University Press, 1988. 344 p.
216. **Robin I.** Orphans, apprenticeships, and the world of work. The Trinité and Saint-Esprit hospitals in Paris in the 17th century. *The History of the Family*. 2001. 6 (3). P. 439–453.
217. **Salinas R.** Orphans and Family Disintegration in Chile: The Mortality of Abandoned Children, 1750–1930. *Journal of Family History*. 1991. 16 (3). P. 315–329.
218. **Surdacki M.** Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku. Lublin: TN KUL, 1998. 457 s.
219. **Thompson R.** Adolescent Culture in Colonial Massachusetts. *Journal of Family History*. 1984. 9 (2). P. 127–144.
220. **Tilly L., Fuchs R., Kertzer D., Ransel D.** Child Abandonment in European History: A Symposium. *Journal of Family History*. 1992. 17 (1). P. 1–23.
221. **Vassberg D.** Orphans and adoption in early modern Castilian villages. *The History of the Family*. 1998. 3 (4). P. 441–458.
222. **Weikle-Mills C.** Imaginary Citizens: Child Readers and the Limits of American Independence 1640–1868. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012. 277 p.
223. **Whitmer K.** Reimagining the «Nature of Children»: Realia, Reform, and the Turn to Pedagogical Realism in Central Europe. 1600–1700. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2019. 12 (1). P. 113–135.
224. **Winter A.** Abandoned in Brussels, Delivered in Paris: Long-Distance Transports of Unwanted Children in the Eighteenth Century. *Journal of Family History*. 2010. 35 (3). P. 232–248.
225. **Wolff L.** Paolina's Innocence: Child Abuse in Casanova's Venice. Redwood City, CA: Stanford University Press, 2012. 328 p.

226. **Бабкова Г.** «Безгласые граждане»: малолетние преступники в судебной системе России 1750–1760-х годов. *Малолетние подданные большой империи. Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XIX века)*. Москва: РГГУ, 2012. С. 47–75.
227. **Богдановский А.** Молодые преступники: Вопрос уголовного права и уголовной политики. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. А. Моригеровского, 1871. 311 с.
228. **Богдановский А.** Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. Москва: В тип. Каткова и К°, 1857. 146 с.
229. Бытовое насилие в истории российской повседневности / Общ. ред. и сост. М. Муравьевой, Н. Пушкиревой. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 200 с.
230. **Ван-Путерен М.** Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и в других странах. Санкт-Петербург: В.Ф. Киршбаум, 1910. 87 с.
231. **Василенко С.** Закони про опіку над недолітками в джерелах маґдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини. *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 59–81.
232. **Волошин Ю.** Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
233. **Ворончук І.** Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: НДІ Українознавства, 2012. 712 с.
234. **Грушевський М.** Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Упор. Я. Левчук. К.: Либідь, 2006. 256 с.
235. **Грушевський М., Кузеля З.** Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. 234 с.
236. **Грушевський М., Кузеля З.** Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1907 р. Ч. 2. К.: Інтелектуальна книга, 2017. 196 с.
237. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Зібрав Марко Грушевський. Обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали

- до українсько-руської етнології. Т. VIII. Львів, 1906. С. 60–220; Т. IX. Львів, 1907. 144 с.
238. **Кистяковский А.** Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором русских учреждений. Киев: Унив. тип., 1878. 178 с.
239. **Кравченко Д.** Из народных рассказов о проклятых детях. *Киевская старина*. 1889. № 9. С. 772–774.
240. **Крестовская Н.** Ребенок в контексте правовой культуры средневекового украинского общества. *Малолетние подданные большой империи*. Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XIX века). Москва: РГГУ, 2012. С. 29–46.
241. **Маслійчук В.** Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) *Київська старовина*. 2009. № 1–2. С. 64–73.
242. **Маслійчук В.** Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків: *Харківський приватний музей міської садиби*, 2011. 446 с.
243. **Назаренко В.** Повсякденне життя гарнізонних шкіл на українських землях у XVIII ст. *Поле. Збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень*. Т. 2. Субкультури, повсякдення, етнографія науки. Київ: Дуліби, 2017. С. 205–221.
244. **Подгорна А.** Позашлюбні діти в документах церковного обліку населення у XVIII – першій половині XIX століття. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2019. №3(27). С. 76–84.
245. **Репан О.** «Шпетная оказия» варвинського сотника Павла Ладинського. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11. С. 217–222.
246. **Сердюк І.** Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. *Краєзнавство*. 2016. № 3–4. С. 87–93.
247. **Сердюк І.** «Далѣби сей полк из ашего города был изведен»: драматична сторінка історії постійної повинності в Гетьманщині *Воєнна історія Середньої Наддніпряниці*: науковий збірник / Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Київ, 2012. С. 199–203.
248. **Сердюк І.** Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17). С. 23–27.

249. **Сердюк І.** Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 137–145;
250. **Сердюк І.** Діти-байстрюки в суспільстві Гетьманщини: до постановки питання. *Емінак*. 2017. № 2 (18). Т. 3. С. 5–9.
251. **Сердюк І.** Діти-сироти в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4 (20). Т. 1. С. 5–9.
252. **Сердюк І.** Діти-школярі в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 3 (19). Т. 3. С. 36–40.
253. **Сердюк І.** Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.
254. **Сердюк І.** Статевий склад дитячого населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 30–36.
255. **Таганцев Н.** Исследование об ответственности малолетних преступников по русскому праву и Проект законоположений об этом вопросе. Санкт-Петербург, 1871.
256. **Эриксон Э.** Детство и общество / Пер. [с англ.] и науч. ред. А. Алексеев. Санкт-Петербург: Ленато, 1996. 592 с.
257. **Яременко М.** Міщанські діти в Києво-Могилянській академії наприкінці 1730-х рр. (характеристика походження). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 224–232.
258. **Яременко М.** Яких козаків діти навчались в Києво-Могилянській академії. *Київська старовина*. 2010. № 3. С. 3–19.

Дитина та родинне життя

259. **Bailey J.** Paternal power: the pleasures and perils of ‘indulgent’ fathering in Britain in the long eighteenth century. *The History of the Family*. 2012. 17 (3). P. 326–342.
260. **Ben-Amos I.** Reciprocal Bonding: Parents and Their Offspring in Early Modern England. *Journal of Family History*. 2000. 25 (3). P. 291–312.
261. **Benzaquén A.** Educational Designs: The Education and Training of Younger Sons at the Turn of the Eighteenth Century. *Journal of Family History*. 2015. 40 (4). P. 462–484.
262. **Berry H., Foyster E.** Childless men in early modern England. *The Family in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 182–183.
263. **Berteau C., Gourdon V., Robin I.** Godparenthood: driving local solidarity in Northern France in the Early Modern Era. The example of Aubervilliers families in the sixteenth–eighteenth centuries. *The History of the Family*. 2012. 17 (4). P. 452–467.
264. **Bideau A., Brunet G.** Stay or leave? Individual choice and family logic: The destinations of children born in the Valserine Valley (French Jura) in the eighteenth and nineteenth centuries. *The History of the Family* 1996. 1 (2). P. 159–168.
265. **Corley C.** Preindustrial “Single-Parent” Families: The Tutelle in Early Modern Dijon. *Journal of Family History*. 2004. 29 (4). P. 351–365.
266. **Derouet B.** Nuptiality and family reproduction in male-inheritance systems: Reflections on the example of the Franche-Comté (seventeenth–eighteenth centuries). *The History of the Family*. 1996. 1 (2). P. 139–158.
267. **Dupaquier J.** Naming-Practices, Godparenthood, and Kinship in the Vexin, 1540–1900. *Journal of Family History*. 1981. 6 (2). P. 135–155.
268. **Goldstein J., Fenster A.** Anglo-American Criteria for Resolving Child Custody Disputes from the Eighteenth Century to the Present:

- Reflections on the Role of Socio-Cultural Change. *Journal of Family History*. 1994. 19 (1). P. 35–56.
269. **Grace P.** Aspects of Fatherhood in Thirteenth-Century Encyclopedias. *Journal of Family History*. 2006. 31 (3). P. 211–236.
270. **Harris A.** «She Never Inclined to It»: Childhood, Family Relationships, and Marital Choice in Eighteenth-Century England. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2019. 12 (2). P. 179–198.
271. Historia ojców i ojcostwa. Pod red. Jeana Delumeau i Daniela Roche'a. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1995. 476 s.
272. **Kaminer J.** Women with a Thirst for Destruction: The Bad Mother in Russian Culture. Evanston: Northwestern University Press, 2014. 198 p.
273. **Kleppe J.** Gendered Sámi Childhoods: Traditions in the Lule Sámi Region 1100–1950. *Childhood in the Past*. 2012. 5. P. 70–95.
274. **Kuhn C.** Generational discourse in urban youth images. Private letters and popular literature in the case of Nuremberg's Tucher family around 1550. *The History of the Family*. 2010. 15 (3). P. 348–363.
275. **Lett D.** Adult brothers and juvenile uncles: Generations and age differences in families at the end of the Middle Ages. *The History of the Family*. 2001. 6 (3). P. 391–400.
276. **Levy B.** «Tender Plants»: Quaker Farmers and Children in the Delaware Valley, 1681–1735. *Journal of Family History*. 1978. 3 (2). P. 116–135.
277. **Maddern P.** Between Households: Children in Blended and Transitional Households in Late-Medieval England. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2010. 3 (1). P. 65–86.
278. **Mintz S., Wolf E.** Analysis of Ritual Co-Parenthood (Compadrazgo). *Southwestern Journal of Anthropology*. 1950. 4. P. 341–368.
279. **Perrier S.** Coresidence of siblings, half-siblings, and step-siblings in Ancien régime France. *The History of the Family*. 2000. 5 (3). P. 299–314.
280. **Pfister U.** Exit, voice, and loyalty: Parent–child relations in the proto-industrial household economy (Zürich, 17th–18th centuries). *The History of the Family*. 2004. 9 (4). P. 401–423.

281. **Posochowa L.** „Narodziny” szlachcica: ideały i praktyka wychowania dzieci starszyny kozackiej na Hetmańszczyźnie i Ukrainie Słobodzkiej w drugiej połowie XVIII wieku. *Prace Historyczne*. 2016. 2 (143). S. 361–369.
282. Przestrogi i nauki dla dzieci: instrukcje rodzicielskie (XVIII w.) / wstępem i objaśnieniami opatrzyły M. Kowalczyk i D. Żołędź-Strzelczyk. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2017. 463 s.
283. **Rickman J.** «He Would Never Consent in His Heart»: Child Marriages in Early Modern England. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2013. 6 (2). P. 293–313.
284. **Roberts B.** Fatherhood in Eighteenth-Century Holland: the Van Der Muelen Brothers. *Journal of Family History*. 1996. 21 (2). P. 218–228.
285. **Roberts B.** Through the keyhole: Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th centuries, three urban elite families. Hilversum: Verloren, 1998. 223 p.
286. Sanctity and Motherhood. Essays on Holy Mothers in the Middle Ages. Ed. A. Mulder-Bakker. New York: Garland, 1995. 360 p.
287. **Schmidt A.** Managing a large household. The gender division of work in orphanages in Dutch towns in the early modern period, 1580–1800. *The History of the Family*. 2008. 13 (1). P. 42–57.
288. **Toivo R.** Abuse of Parents in Early Modern Finland: Structures and Emotions. *Journal of Family History*. 2016. 41 (3). P. 255–270.
289. **Toivo R.** Violence between parents and children: courts of law in early modern Finland. *The History of the Family*. 2013. 18 (3). P. 331–348.
290. **Tsuya N., Kurosu S.** Reproduction and family building strategies in early modern Japan: Evidence from two northeastern farming villages. *The History of the Family*. 2010. 15 (4). P. 413–429.
291. **Tuttle L.** Celebrating the Père de Famille: Pronatalism and Fatherhood in Eighteenth-Century France. *Journal of Family History*. 2004. 29 (4). P. 366–381.
292. **Wall R.** Marriage, residence, and occupational choices of senior and junior siblings in the english past. *The History of the Family* 1996. 1 (3). P. 259–271.
293. **Wilson L.** «Ye Heart of a Father»: Male Parenting in Colonial New England. *Journal of Family History*. 1999. 24 (3). P. 255–274.

294. **Żołądź-Strzelczyk D.** Osobisty i społeczny wymiar bezdietności w dawnej Polsce. *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych*. Warszawa: DiG, 2010. S. 103–112.
295. **Голод С.** Семья и брак: историко-социологический анализ. Санкт-Петербург: Петрополис, 1998. 272 с.
296. **Дзюба О.** Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 347 с.
297. **Зидер Р.** Социальная история семьи в Центральной и Западной Европе (конец XVIII–XX вв.). Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. 301 с.
298. **Кон И.** Материнство и отцовство в историко-этнографической перспективе. *Советская этнография*. 1987. № 6. С. 31–38.
299. **Кись О.** Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. *Социальная история: ежегодник*. 2003. Женская и гендерная история. Москва: Рос.политич. энциклопедия, 2003. С. 156–172.
300. **Кись О.** Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.
301. **Лещенко В.** Русская семья (X–XIX вв.). Санкт-Петербург: СПГУТД, 2004. 608 с.
302. **Маерчик М.** Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ: «Критика», 2011. 326 с.
303. **Маслійчук В.** Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 5. Київ, 2005. С. 197–215.
304. **Маслійчук В.** Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 94–99.
305. **Маслійчук В.** Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 7. Київ, 2007. С. 243–263.
306. **Маслійчук В.** Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. Народна творчість та етнографія. 2008. № 5. С. 21–26.

307. **Посохова Л.** Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія.* 2015. № 11. Вип. 50. С. 267–273.
308. **Пушкарёва Н.** Материнство и материнское воспитание в российских семьях XVIII – начала XIX в. *Расы и народы /* Ред. И. Власова. Москва, 1998. С. 104–136.
309. **Пушкарёва Н.** Мать и дитя в русской семье XVIII – начала XIX в. *Социальная история.* 1997. Москва, 1998. С. 226–249.
310. **Пушкарёва Н.** Семейный быт Древней Руси: отношения детей и родителей. *Традиции семьи.* Свердловск, 1988 С. 248–263.
311. **Пушкарёва Н.** «Учения здесь краткого внемлите...» (отношение к детям в московских семьях XVI–XVII столетий). *Дошкольное воспитание.* 1997. № 11. С. 62–70.
312. **Пушкарёва Н.** Русская семья X–XVII вв. в «новой» и «традиционной» демографической истории. *Этнографическое обозрение.* 1996. № 3. С. 66–79.
313. **Рябова Т.** Материнская и отцовская любовь в русской средневековой традиции. *Женщина в российском обществе.* 1996. № 1. С. 28–32
314. **Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени /** Под ред. Ю. Бессмертного. Москва: РГГУ, 1996. 376 с.
315. **Яременко М.** Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність. *Соціум. Альманах соціальної історії.* 2008. Вип. 8. С. 218–236.

Уявлення про вік дитинства, медичні практики та догляд

316. **Burrow J.** The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought. New York, 1986.
317. **Cagnolati A.** On Behalf of Children. The Struggle for Breastfeeding in Seventeenth-Century England. *El Futuro del Pasado*. 2013. Vol. 4. P. 117–129.
318. **Davenport J.** Infant-feeding practices and infant survival by familial wealth in London, 1752–1812. *The History of the Family*. 2019. 24 (1). P. 174–206.
319. **Dawson H.** Unearthing late medieval children: health, status and burial practice in southern England. Oxford: Archaeopress, 2014.
320. **Dekker J.** Beauty and Simplicity: The Power of Fine Art in Moral Teaching On Education in Seventeenth-Century Holland. *Journal of Family History*. 2009. 34 (2). P. 166–188.
321. **Duane A.** Mae Suffering Childhood in Early America: Violence, Race, and the Making of the Child Victim. Athens: University of Georgia Press, 2010. 222 p.
322. **Eden J., Eden N.** Age Norms and Intercultural Interaction in Colonial North America. Lanham, MD: Lexington Books, 2017. 218 p.
323. **Fulminante F.** Infant feeding practices in Europe and the Mediterranean from prehistory to the middle ages: A comparison between the historical sources and bioarchaeology. *Childhood in the Past*. 2015. 8 (1). P. 24–47.
324. **Giladi A.** Breast-Feeding in Medieval Islamic Thought: a Preliminary Study of Legal and Medical Writings. *Journal of Family History*. 1998. 23 (2). P. 107–123.
325. **Grove A., Lancy D.** Cultural Models of Stages in the Life Course. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 90–103.

326. **Hsiung P.-C.** To Nurse the Young: Breastfeeding and Infant Feeding in Late Imperial China. *Journal of Family History*. 1995. 20 (3). P. 217–238.
327. **Hurl-Eamon J.** Youth in the Devil's Service, Manhood in the King's: Reaching Adulthood in the Eighteenth-Century British Army. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2015. 8 (2). P. 163–190.
328. **Katajala-Peltomaa S.** Diabolical Rage? Children, Violence, and Demonic Possession in the Late Middle Ages. *Journal of Family History*. 2016. 41 (3). P. 236–254.
329. **Lewis C.** Children's Play in the Later Medieval English Countryside. *Childhood in the Past*. 2009. 2. P. 86–108.
330. **Lillehammer G.** Transforming Images: Exploring Powerful Children. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 94–105.
331. **Lovett L.** Age: A Useful Category of Historical Analysis. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 89–90
332. **Manifold B.** Childhood health and disease in medieval Ireland. *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 1. 2014. 18 (2). P. 163–177.
333. **Mathisen A.** «So that they may be usefull to themselves and the community»: Charting Childhood Disability in an Eighteenth-Century Institution. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2015. 8 (2). P. 191–210.
334. **Matzner S.** Haunted by Paradise Lost: the Theme of Childhood in Eighteenth-Century Melancholy Writing. *Childhood in the Past*. 2009. 1. P. 120–135.
335. **Maynes M.** Age as a Category of Historical Analysis: History, Agency, and Narratives of Childhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 114–124.
336. **Mays S.** The Effects of Infant Feeding Practices on Infant and Maternal Health in a Medieval Community. *Childhood in the Past*. 2010. 3. P. 63–78.
337. **Mintz S.** Reflections on Age as a Category of Historical Analysis. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2008. 1 (1). P. 91–94.
338. **Nelson J.** Gender, Age, and the Abandonment of Children in Eighteenth-Century Dijon, France. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2011. 4 (1). P. 116–135.

339. **Newton H.** *The Sick Child in Early Modern England, 1580–1720.* Oxford: Oxford University Press, 2012. 247 p.
340. **Paris L.** Through the Looking Glass: Age, Stages, and Historical Analysis. *The Journal of the History of Childhood and Youth.* 2008. 1 (1). P. 106–113.
341. **Pitfield R., Deter C., Mahoney P.** Bone histomorphometric measures of physical activity in children from medieval England. *American Journal of Physical Anthropology.* 2019. 169 (4). P. 730–746.
342. **Riley J.** The Sickness Experience of the Josselins' Children. *Journal of Family History.* 1989. 14 (4). P. 347–363.
343. **Schultz A.** *The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages, 1100–1350.* University of Pennsylvania Press, 2015. 344 p.
344. **Sussman G.** *Selling Mothers' Milk: The Wet-Nursing Business in France, 1715–1914.* Urbana, Ill. University of Illinois Press, 1982. 210 p.
345. **Tarbin S.** Caring for Poor and Fatherless Children in London, 1350–1550. *The Journal of the History of Childhood and Youth.* 2010. 3 (3). P. 391–410.
346. **Бернштам Т.** Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2000. 400 с.
347. **Гошко Т.** Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій.* 2017. № 2 (4). С. 37–56.
348. **Долгов В.** Детство в контексте Древнерусской культуры XI—XIII вв.: отношение к ребенку, способы воспитания и стадии взросления. Этнографическое обозрение. 2006. № 5. С. 72–85.
349. **Зелінська О.** Лексичні засоби позначення дитячого віку в писемних пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.* 2019. Volume 64, Issue 1. P. 207–221.
350. **Маслійчук В.** Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал.* 2010. № 2. С. 38–42.

351. **Милорадович В.** Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. *Киевская старина*. 1900. № 3. С. 379–386.
352. **Подгорна А.** «Дитяча чума»: віспа в Європі XVI – XVIII ст. та перші спроби боротьби з нею на Полтавщині. *Сумська старовина*. 2019. Вип. 54. С. 5–17.
353. **Сердюк И.** Детство и его возрастные рамки в обществе Гетманщины XVIII в. *Былые годы*. 2015. № 3. С. 499–507.

Народження і хрещення дитини

354. **Andorka R.** Birth Control in the Eighteenth and Nineteenth Centuries in Some Hungarian Villages. *Local population studies*. 1979. № 22. P. 38–42.
355. **Calvert L.** «A More Careful Tender Nurse Cannot Be than My Dear Husband»: Reassessing the Role of Men in Pregnancy and Childbirth in Ulster, 1780–1838. *Journal of Family History*. 2017. 42 (1). P. 22–36.
356. Cohabitation and Non-marital Births in England and Wales, 1600–2012 / Ed. R. Probert Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2014. 253 p.
357. **Critchlow D.** The Politics of Abortion and Birth Control in Historical Perspective. University Park: Pennsylvania State University Press, 1996. 180 p.
358. **Deller W.** The First Rite of Passage: Baptism in Medieval Memory. *Journal of Family History*. 2011. 36 (1). P. 3–14.
359. **Fagerlund S.** Women and men as godparents in an early modern swedish town. *The History of the Family*. 2000. 5 (3). P. 347–357.
360. **Friedlander D., Okun B.** Pretransition Marital Fertility Variation over Time: Was there Deliberate Control in England? *Journal of Family History*. 1995. 20 (2). P. 139–158.
361. **Kemkes A.** Does the Sex of Firstborn Children Influence Subsequent Fertility Behavior?: Evidence from Family Reconstitution. *Journal of Family History*. 2006. 31 (2). P. 144–162.
362. **Lee J.** A Company of Women and Men: Men's Recollections of Childbirth in Medieval England. *Journal of Family History*. 2002. 27 (2). P. 92–100.
363. **Libby D., Zephyr F.** Naming Practices in Eighteenth- and Nineteenth-century Brazil: Names, Namesakes, and Families in the Parish of São José, Minas Gerais. *Journal of Family History*. 2015. 40 (1). P. 64–91.

364. **Lindemann M.** Maternal Politics: The Principles and Practice of Maternity Care in Eighteenth-Century Hamburg. *Journal of Family History*. 1984. 9 (1). P. 44–63.
365. **Ozment S.** The Family in Reformation Germany: the Bearing and Rearing of Children. *Journal of Family History*. 1983. 8 (2). P. 159–176.
366. **Płonka-Syroka B.** Społeczno-kulturowe uwarunkowania kontroli płodności kobiet w kulturze europejskiej jako kontekst badań nad historią antykoncepcji. *Zjawisko antykoncepcji w perspektywie społecznej i historycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Quaestio, 2012. S. 25–74.
367. **Wilson L.** Ritual and Conflict: The Social Relations of Childbirth in Early Modern England. Farnham, UK: Ashgate Press, 2013. 261 p.
368. **Wrigley E.** A Births and baptisms: The use of anglican baptism registers as a source of information about the numbers of births in England before the beginning of civil registration. *Population Studies*. 1977. Vol .31 (2). P. 281–312.
369. **Беньковскій И.** Поверья и обрядности родын и крестын. *Київська старовина*. 1904. № 10. С. 1–3.
370. **Боряк О.** Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Рильського, 2009. 400 с.
371. **Вишне夫斯基 А.** Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее. Москва: Финансы и статистика, 1982. 287 с.
372. **Волошин Ю.** Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.
373. **Гаврилюк Н.** Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). Киев: Наукова думка, 1981. 279 с.
374. **Долгов В.** Рождение и ранний период жизни ребенка в Древней Руси XI–XIII веков: методы ухода, обрядовая защита, ценностные приоритеты. *Этнографическое обозрение*. 2006. № 5. С. 29–40.
375. **Иванов П.** Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и

- поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей. *Этнографическое обозрение*. 1897. №1. С. 22–70.
376. **Малинка А.** Родыны и крестыны. *Київська старовина*. 1898. № 5. С. 254–286.
377. **Милорадович В.** Житье-бытье лубенского крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упоряд., вступ. ст. А. Пономарьов. Київ: Либідь, 1991. С. 177–179.
378. Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры : [сб. статей] / сост. Е. Белоусова ; отв. ред. С. Неклюдов. Москва: Издательский центр Российского гос. гуманитарного университета, 2001. 319 с.
379. **Сердюк І.** Дерево без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини (спроба соціально-історичного дослідження). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 161–180.
380. **Сердюк І.** Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не) застосування. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 120–126.
381. **Сердюк І.** Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. *Краєзнавство*. 2017. № 3–4. С. 161–167.
382. **Сумцов Н.** О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1880. № 11. С. 69–94.
383. **Філіпова М.** Сезонна модель народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії в першій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 222–228.
384. **Цвелев Ю., Абашин В., Кальченко А.** «Опорядочком учреждении бабичьева дела в пользу общества» (к 250-летию указа правительствующего Сената). *Журнал акушерства и женских болезней*. 2004. № 1. С. 127–133.

Смерть, смертність, інфантицид

385. **Beise J., Volland E.** Differential infant mortality viewed from an evolutionary biological perspective. *The History of the Family*. 2002. 7 (4). P. 515–526.
386. **Boulton J., Davenport J.** Few Deaths before Baptism: Clerical Policy, Private Baptism and the Registration of Births in Georgian Westminster: a Paradox Resolved. *Local Population Studies*. 2015. 94 (94). P. 28–47.
387. **Buckberry J.** Techniques for Identifying the Age and Sex of Children at Death. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 55–70.
388. **Catalano A.** A Global History of Child Death: Mortality, Burial, and Parental Attitudes. New York: Peter Lang, 2015. 186 p.
389. **Donnelly C., Murphy E.** Children's Burial Grounds (cillíní) in Ireland: New Insights into an Early Modern Religious Tradition. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 608–630.
390. **Drixler F.** Mabiki: Infanticide and Population Growth in Eastern Japan, 1660–1950. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2013. 417 p.
391. **Gehrmann R.** Infant mortality in town and countryside: northern Germany, ca. 1750–1850. *The History of the Family*. 2002. 7 (4). P. 545–556.
392. **Hoffer P., Hull N.** Murdering Mothers: Infanticide in England and New England, 1558–1803. New York University School of Law Series in Legal History, 2. New York and London: New York University Press, 1981. 211 p.
393. **Jones R.** Further evidence on the decline in infant mortality in pre-industrial England: North Shropshire, 1561–1810. *Population Studies*. 1980. Vol. 34 (2). P. 239–250.
394. **Kloke I.** Highlights from a low-level area: infant mortality and social structure in eight East Frisian parishes, 1740–1839. *The History of the Family*. 2002. 7 (4). P. 527–543.

395. **Lee R., Marschalck P.** Infant mortality in Germany in the 18th and 19th centuries. *The History of the Family*. 2002. 7 (4). P. 501–504.
396. **Levene A.** What can Dade registers tell us about infant mortality in the later eighteenth century. *Local Population Studies*. 2006. 76. P. 31–42.
397. **McKerr L., Murphy E., Donnelly C.** I Am Not Dead, but Do Sleep Here: The Representation of Children in Early Modern Burial Grounds in the North of Ireland. *Childhood in the Past*. 2009. 2. P. 109–131.
398. **Moring B.** Motherhood, milk, and money: infant mortality in pre-industrial Finland. *Social history of medicine: the journal of the Society for the Social History of Medicine*, August 1998. Vol. 11 (2). P. 177–196.
399. **Murdoch L.** «The Dead and The Living»: Child Death, the Public Mortuary Movement, and the Spaces of Grief and Selfhood in Victorian London. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2015. 8 (3). P. 378–402.
400. **Mays S.** The Study of Growth in Skeletal Populations. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. 2018. P. 71–89.
401. **Mays S.** The Ghostly Child in Medieval North-west Europe. *Childhood in the Past*. 2016. 9 (2), P. 109–119.
402. **Nault F., Desjardins B., Légaré J.** Effects of Reproductive Behaviour on Infant Mortality of French-Canadians During the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Population Studies*. 1990. Vol. 44 (2). P. 273–285.
403. **Newton G.** Infant Mortality Variations, Feeding Practices and Social Status in London between 1550 and 1750. *Social History of Medicine*. 2011. Vol. 24 (2). P. 260–280.
404. **Pasulka D.** Somber Pedagogy – A History of the Child Death Bed Scene in Early American Children’s Religious Literature, 1674–1840. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2009. 2 (2). P. 171–197.
405. **Pomfret D.** «Closer to God»: Child Death in Historical Perspective. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. 2015. 8 (3). P. 353–377.
406. **Radtke A.** Rethinking the medical causes of infant death in early modern Europe: a closer look at church registers and medical terminology. *The History of the Family*. 2002. 7 (4). P. 505–514.

407. **Rautelin M.** Female serial killers in the early modern age? Recurrent infanticide in Finland 1750–1896. *The History of the Family*. 2013. 18 (3). P. 349–370.
408. **Razzell P., Spence C.** The History of Infant, Child and Adult Mortality in London, 1550–1850. *The London Journal*. 2007. Vol. 32 (3). P. 271–292.
409. **Serdiuk I.** Infant mortality in the population of the Cossack Ukraine in the second half of the XVIII-th century. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 53. P. 56–70.
410. **Svobodný P.** Child Mortality in the Italian Hospital in Prague (1719–1789). *Journal of Family History*. 1994. 19 (2). P. 117–129.
411. **Théré C., Rohrbasser J.-M.** Facing death in the early days of life: Inequality between the sexes in enlightenment demographic thought. *The History of the Family*. 2006. 11 (4). P. 199–210.
412. **Van de Vijver K.** Non-adult Fracture Patterns in Late and Post-medieval Flanders, a Comparison of a Churchyard and a Church Assemblage. *Childhood in the Past*. 2019. 12 (2). P. 96–116.
413. **Verhulst A.** Child mortality estimation: An assessment of summary birth history methods using microsimulation. *Demographic Research*. 2016. Vol. 34. P. 39.
414. **Vovelle M.** Śmierć w cywilizacji Zachodu od roku 1300 po współczesność. Gdańsk: Piarze.pl, 2008. 856 s.
415. **Wnęk K.** Metody badania korelacji sezonowości zgonów ze zjawiskami klimatycznymi. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 1997. № 20. S. 36–47.
416. **Wyźga M.** Śmierć dziecka w rodzinie chłopskiej w XVIII–wiecznej parafii Więclawice koło Krakowa. *W kręgu rodyiny epok dawnych. Dzieciństwo*. Warszawa: DiG, 2014. S. 161–185.
417. **Замура О.** «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.
418. **Замура О.** Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви). *Краєзнавство*. 2009. № 3. С. 207–213.
419. **Маслійчук В.** Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. 128 с.
420. **Плецький С.** Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ, 2013. 60 с.

421. **Романова О.** Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2007. № 7. С. 216–238.
422. **Сарафанов Д., Спесивцева М.** Некоторые аспекты изучения смертности населения Барнаула во второй половине XIX в. (по материалам базы данных «Население Барнаула»). *Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сборник научных трудов X Международной научно-практической конференции. Усть-Каменогорск: «Либриус», 2009. С. 328–336.*
423. **Сердюк И.** Детская смертность и точность метрического учета населения Гетманщины во второй половине XVIII в. *Историческая демография*. 2013. № 1. С. 14–18.
424. **Сердюк И.** Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII в.). *Антропологический форум*. 2015. № 25. С. 118–144.
425. **Сердюк І.** Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 61–71.
426. **Сердюк І.** Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 109–116.
427. **Сердюк І.** Учасники «дитячої» поховальної церемонії в Гетьманщині. *Молодий вчений*. 2015. № 2. С. 104–107.

Дитяча праця

428. **Berman J.** Służba domowa w Warszawie w końcu XVIII w., oraz próby jej zrzeszenia się zawodowego. Warszawa, 1926. 11 s.
429. **Blaževičius P.** Child labour based on dermatoglyphic research of ceramic objects. *Childhood in the Past*. 2019. 12 (1). P. 6–17.
430. **Cunningham H.** The Employment and Unemployment of Children in England. 1680–1851. *Past & Present*. Vol. 126. Issue 1. P. 115–150.
431. **Fauve-Chamoux A.** Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2004. 573 p.
432. **Goldberg P. J.** Marriage, migration, servanthood and life-cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages: Some York cause paper evidence. *Continuity and Change*. 1986. August. Volume 1. Issue 2. P. 141–169.
433. **Herndon W., Murray J.** Children Bound to Labor: The Pauper Apprentice System in Early America. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009. 264 p.
434. **Honeyman K.** Child workers in England, 1780–1820: parish apprentices and the making of the early industrial labour force. Aldershot; Burlington: Ashgate, cop. 2007. 340 p.
435. **Humphries J.** Childhood and child labour in the British Industrial Revolution. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2011. 439 p.
436. **Kussmaul A.** Servants in husbandry in early modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 233 p.
437. **Le Roy M., Polet C.** Children at Work: Looking for Evidence in Past Societies. *Childhood in the Past*. 2019. 12 (2). P. 57–66.
438. O obowiązkach służby pokojowca, czyli lokaja, w domu prywatnym. Z dawnego rękopismu ogłosił drukiem, Władysław Tekieliński. Wilno: składgł. w Księgarni E. T. Lambecka, 1872. 59 s.

439. **Poniat R.** Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku. Warszawa: DiG, 2014. 328 p.
440. **Reyerson K.** The Adolescent Apprentice Worker in Medieval Montpellier. *Journal of Family History*. 1992. 17 (4). P. 353–370.
441. **Sarti R.** Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries). *Obradoiro de Historia Moderna*. 2007. № 16. P. 9–39.
442. **Voloshyn Y.** Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770 s. *Journal of Family History*. 2017. Vol. 42. Issue 4. P. 369–380.
433. **Безсмертна Ю.** «Служителі» й «робітники» в облікових джерелах Гетьманщини XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 52–56.
444. **Безсмертна Ю.** Life cycle service servants: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х–70-х рр. XVIII ст. *Емінак*. 2017. № 1. Т. 1. С. 28–33.
445. **Брік Т.** Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <https://goo.gl/PDsDLb>
446. **Илюха О.** «Лишние рты» и «кормильцы»: детский труд в карельской семье и за ее пределами в конце XIX – начале XX в. *Малолетние подданные большой империи: Филипп Арвес и история детства в России (XVIII– начало XX века)*. Москва: РГГУ, 2012. С. 357–381.
447. **Лысенко С.** Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. Вып. 2. Одесса: Полтавск. губ. Земство, 1900. 540 с.
448. **Малинка А.** Кобзарь Петро Гарасько и лирник Максим Прыщенко. *Киеская старина*. 1893. № 9. С. 441–450.
449. **Маслійчук В.** До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Т. I: Практики, казуси та девіації повсякдення / Ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 87–98.

450. **Сердюк І.** Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. Ніжинська старовина. 2016. № 22 (25). С. 47–54.
451. **Сердюк І.** «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві гетьманщини XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій.* 2017. № 4. С. 57–77.

Іменний покажчик

A

Abraham E. 45
Andorka R. 62
Ariès P. (див. Ар'єс Ф.)

B

Badinter E. (див. Бадінтер Е.)
Bailey J. 45, 53
Bedreag E. 45
Beise J. 65
Bellingham B. 31
Ben-Amos I. 53
Benzaquén A. 53
Berman J. 69
Berner T. 35, 45
Berry H. 53
Berteau C. 53
Bideau A. 53
Blaževičius P. 69
Boston C. 41
Boulton J. 65
Bowman V. 17, 31
Brunet G. 53
Buckberry J. 65
Burke P. (див. Берк П.)
Burrow J. 58
Burton A. (див. Бартон Е.)
Buttigieg E. 35

C

Cagnolati A. 58
Calvert K. (див. Калверт К.)
Camic C. 45
Castillo M. 46
Catalano A. 65

Chalmel L. 41
Chamoux A.
(див. Fauve-Chamoux A.)
Chojnacki S. 45
Colon A. 35
Colon P. 35
Corley C. 53
Crawford S. 31, 42, 45
Critchlow D. 62
Cunnar C. 41
Cunningham H. (див. Каннінгем І.)

D

D'Amico S. 45
Dasen V. 41
Davenport J. 58, 65
Dawson H. 41, 58
Dekker J. 46, 58
Del Socorro O. 46
Delimata M. (див. Делімата М.)
Deller W. 62
DeMause L. (див. ДеМоз Л.)
Derouet B. 53
Desjardins B. 47, 66
Deter C. 60
Dickson G. 46
Diptee A. 36
Donnelly C. 65, 66
Dozier C. 41
Drixler F. 65
Duane A. 58
Duraquier J. 53
Durantini M. 41

E

Eden J. 58
Eden N. 58
Ember C. 41

F

Fagerlund S. 62
Fass P. 31, 36
Fauve-Chamoux A. 45, 46, 69
Feng W. 46
Fenster A. 53
Ferraro J. 46
Ferrer L. 46
Field C. 36
Finucane R. 36
Flinn M. 46
Foyster E. 53
Freeman D. (див. Фріман Д.)
Friedlander D. 62
Frost J. 41
Fuchs R. 49
Fulminante F. 58

G

Gager K. 46
Gärdenfors P. 47
Gehrmann R. 65
Gennep Arnold van
(див. Геннеп А. ван)
Gerber M. 46
Giladi A. 36, 58
Goldberg P. J. 69
Goldstein J. 53
Golus A. 46
Gomułka I. 41
Gossard J. 47
Gourdon V. 53
Gowland R. 47
Grace P. 54
Graff H. 47
Grange C. 47
Groenendijk L. 47
Grove A. 58

H

Haas L. 36
Hadley D. 47
Hanawalt B. 36, 47
Hanson E. 47
Harper E. 41
Harrington J. 47
Harris A. 36, 54
Hawes J. 36
Hemer K. 47
Henderson J. (див. Гендерсон Дж.)
Hennessy C. 41
Herndon W. 69
Hessinger R. 36
Heywood C. 37
Hiner R. 36
Hoffer P. 65
Högberg A. 47
Holman J. 47
Honeyman K. 69
Hsiung P.-C. 31, 59
Hubert D. 47
Hull N. 65
Humphries J. 69
Hurl-Eamon J. 59
Hyunjoon P. 48

J

Johansson R. 37
Jones R. 65

K

Kabacińska-Łuczak K.
(див. Кабачинська-Лучак К.)
Kaminer J. 54
Kamp K. 31, 48
Katajala-Peltomaa S. 48, 59
Kazmierczak C. 48
Kemkes A. 62
Kertzer D. 49
Kibish C. 42
Klein M. 36
Kleppe J. 54

Kloke I. 65
 Koops W. 37
 Krupp A. 37
 Kuentae K. 48
 Kuhn C. 54
 Kuklo C. 37
 Kurosu S. 48, 55
 Kussmaul A. 69

L

Lancy D. 37, 48, 58
 Le Roy M. 69
 Lee J. 46, 62
 Lee R. 66
 Lefaucheur N. 37
 Légaré J. 47, 66
 Lepri C. 42
 Lett D. 54
 Levene A. 66
 Levy B. 54
 Lewis C. 31, 59
 Libby D. 62
 Lillehammer G. 32, 42, 59
 Lindemann M. 63
 Lindenauer L. 48
 Lovett L. 59

M

Maddern P. 54
 Maguire H. 42
 Mahoney P. 60
 Malherbe V. 48
 Malthus T. (див. Мальтус Т.)
 Manifold B. 59
 Marcus I. 48
 Marschalck P. 66
 Mathisen A. 59
 Matzner S. 59
 Maynes M. 49, 59
 Mays S. 37, 59, 66
 McCracken G. 48
 McDougall S. 48
 McKerr L. 66
 Mead M. (див. Мід М.)

Mintz S. 37, 54, 59
 Mispelaere A. 42
 Mitchell A. 37
 Montgomery H. 32, 37
 Moring B. 66
 Morrison W. 42
 Murdoch L. 66
 Murphy E. 38, 65, 66
 Murray J. 69

N

Nault F. 66
 Nelson J. 59
 Newton G. 66
 Newton H. 60
 Nygren R. 48

O

Öberg S. 38
 Okrasa M. 48
 Okun B. 62
 Oosterveen K. 49
 Oosterwijk S. 42
 Oren-Magidor D. 38
 Orme N. (див. Орме Н.)
 Ozment S. 49, 63

P

Paris L. 60
 Pasulka D. 66
 Perrier S. 54
 Pfister U. 54
 Pieter J. 43
 Pitfield R. 60
 Płonka-Syroka B. 63
 Polet C. 69
 Pollock L. (див. Поллок Л.)
 Pomfret D. 66
 Poniat R. 70
 Posochowa L. (див. Посохова Л.)
 Postman N. 38
 Pounds N. 42
 Premo B. 38

R

Radtke A. 66
 Ransel D. 49
 Rautelin M. 67
 Razzell P. 67
 Renard J. 47
 Reyerson K. 70
 Rickman J. 55
 Riello G. 42
 Riley J. 60
 Roberts B. 55
 Robin I. 49, 53
 Rohrbasser J.-M. 67
 Ryan P. 38

S

Salinas R. 49
 Sánchez M. 42
 Sarti R. 70
 Schmidt A. 55
 Schorsch A. 42
 Schultz A. 60
 Segalen M. 42
 Serdiuk I. (див. Сердюк І.)
 Shahar S. (див. Шахар С.)
 Shorsch A. (див. Шорш А.)
 Sommerville J. 38
 Spence C. 67
 Stearns P. 38
 Sundström I. 42
 Surdacki M. 49
 Sussman G. 60
 Svobodný P. 67
 Szołtysek M. 39

T

Tarbin S. 60
 Thedéen S. 43
 Théré C. 67
 Thompson R. 49
 Tilly L. 49
 Toivo R. 55
 Tsuya N. 55
 Tuttle L. 55

V

Van de Vijver K. 67
 Van T. 43
 Vassberg D. 49
 Verhulst A. 67
 Volland E. 65
 Volk A. 39
 Voloshyn Yu. (див. Волошин Ю.)
 Vovelle M. 67
 Vuolanto V. 48

W

Wachtel A. 39
 Wall R. (див. Волл Р.)
 Weber-Kellermann I.
 (див. Вебер-Келлерманн І.)
 Weikle-Mills C. 49
 White E. 39
 Whitmer K. 49
 Wiegers B. 39
 Wilson L. 55, 63
 Winter A. 49
 Wnęk K. 67
 Wolf E. 54
 Wolff L. 49
 Wrigley E. 63
 Wyzga M. 67

Y

Ylva J. 42
 Yoder D. 43

Z

Zephyr F. 62
 Żołądz-Strzelczyk D.
 (див. Жоляндзь-Стшельчик Д.)
 Zuckerman M. 37

A

Абашин В. 64
 Аксьонова Н. 25
 Ар'ес Ф. (P. Ariès) 10, 11, 15, 16, 17,
 18, 20, 21, 29, 34, 35, 39

Б

Бабкова Г. 50
 Бадінтер Е. (E. Badinter) 21, 35
 Бартон Е. (A. Burton) 17, 18, 43
 Безрогов В. 17, 32
 Безсмертна Ю. 70
 Беньковскій И. 12, 63
 Берк П. (P. Burke) 10
 Бернштам Т. 39, 60
 Богдановський О. 12, 50
 Боряк О. 25, 63
 Брік Т. 70

В

Ван-Путерен М. 50
 Василенко С. 50
 Вебер-Келлерманн І.
 (I. Weber-Kellermann) 19, 43
 Вишневский А. 63
 Волл Р. (R. Wall) 20, 55
 Волошин Ю. 27, 50, 63, 70
 Ворончук І. 23, 50

Г

Гаврилюк Н. 25, 63
 Гейко А. 43
 Гендерсон Дж. (J. Henderson) 20
 Голод С. 56
 Гошко Т. 60
 Грушевський М. 13, 14, 24, 25, 26,
 44, 50
 Гуревич А. 10
 Геннеп А. ван (A. van Genneper) 14, 39

Д

Делімата М. (M. Delimata) 22, 36
 ДеМоз Л. (L. DeMause) 16, 17, 36, 39
 Дзюба О. 27, 56
 Долгов В. 60, 63

Ж

Жоляндзь-Стшельчик Д. (D. Żołądź-
 Strzelczyk) 19, 22, 39, 43, 56

З

Завгородня Т. 24
 Заглада Н. 14, 24, 43
 Замура О. 27, 67
 Зелінська О. 26, 60
 Зидер Р. 56

И

Илюха О. 70

І

Іванов П. 13, 63

К

Кабачиньська-Лучак К.
 (K. Kabacińska-Łuczak) 19, 43
 Калверт К. (K. Calvert) 18, 43, 62
 Кальченко А. 64
 Каннінгем Г. (H. Cunningham) 9, 10,
 18, 20, 21, 31, 35, 36, 69
 Кістяківський О. 12, 51
 Кісь О. 24, 56
 Коваленко О. 43
 Козак О. 43
 Комарова Г. 39
 Кон І. 12, 21, 22, 24, 32, 39, 56
 Косміна О. 43, 44
 Кошелева О. 17, 22, 32, 40
 Кравченко Д. 51
 Крестовская Н. 51
 Кузеля З. 13, 14, 24, 26, 50

Л

Лещенко В. 56
 Лысенко С. 70
 Любарт М. 11, 12, 32

М

Маерчик М. 13, 56
 Малинка А. 64, 70
 Мальтус Т. (T. Malthus) 11
 Мамичева Д. 21, 22, 40
 Марченко Н. 23

Маслійчук В. 23, 26, 44, 51, 56, 60,
67, 70
Милорадович В. 13, 61, 64
Мироненко К. 44
Мід М. (M. Mead) 14, 15, 25, 29, 37,
40

Н

Назаренко В. 51
Нетудихаткін І. 44

О

Онищук А. 12
Орлова Т. 23, 32
Орме Н. (N. Orme) 20, 38, 49

П

Плецький С. 67
Подгорна А. 27, 51, 61
Поллок Л. (L. Pollock) 20, 38
Посохова Л. (L. Posochowa) 55, 57
Прокопів Л. 24
Пуголовок Ю. 44
Пушкарьова Н. 22, 32, 57

Р

Репан О. 51
Романова О. 68
Ромашова М. 32
Рябова Т. 57

С

Сарафанов Д. 68
Сердюк І. 27, 28, 30, 32, 40, 43, 44, 51,
52, 61, 64, 67, 68, 71
Ситий Ю. 44
Скільський Д. 24
Спесивцева М. 68
Старков В. 44
Стражнікова І. 24
Сумцов М. 13, 64
Супруненко О. 44

Т

Таганцев Н. 52
Талько-Грынцевич Ю. 12
Тунберг Г. 8

Ф

Філіпова М. 64
Фіцула М. 24
Фріман Д. (D. Freeman) 15, 36

Ц

Цвелев Ю. 64

Ш

Шахар С. (S. Shahar) 20, 38
Шекерик-Доників П. 13
Шерстюк В. 44
Шорш А. (A. Shorsch) 19, 42

Щ

Щербак І. 25

Э

Эриксон Э. 52

Я

Яременко М. 52, 57

Наукове видання

**Дитина й дитинство
в середньовічному та
ранньомодерному соціумі**

Бібліографічний покажчик

Укладачі:

Анастасія Момот,
Анастасія Подгорна,
Ігор Сердюк

Формат 60x84/16. Папір книжковий. Друк офсетний.
Гарнітура Minion Pro. Умов. друк. арк. 4.53. Тираж 50 прим.

Видавництво "К.І.С."
04080 Київ-80, а/с 1, тел. +380 44 4625269. <https://kis.prom.ua/>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 677 від 19.11.2001 р.